

A KÖNYV FORRADALMA

ÍRÓESZKÖZÖK ÉS ÍRÓANYAGOK
ÁBRÁZOLÁSAI A RÓMAI VILÁGBAN

SZERKESZTETTE:

GRÜLL TIBOR – SZABÓ ERNŐ

PTE | BTK

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

Sorozatszerkesztő: Grüll Tibor – Nagy Levente

A kötet a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával jelent meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

A „Tekercs a kézben” – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére” kutatócsoport vezetője Prof. Dr. Grüll Tibor, tanszékvezető egyetemi tanár (PTE BTK Ókortörténeti Tanszék); tagjai: Dr. Jusztinger János tanszékvezető egyetemi adjunktus (PTE ÁJK Római Jogi Tanszék), Dr. Agócs Nándor egyetemi adjunktus (ELTE BDPK Történelem Tanszék), Szabó Ernő doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont – PTE BTK Ókortörténeti Tanszék).

<https://scrollinhand.hu>

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIO HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

SUPPLEMENTUM XIV

A KÖNYV FORRADALMA

Íróeszközök és íróanyagok ábrázolásai
a római világban

Szerkesztette:

Grüll Tibor – Szabó Ernő

PTE | **BTK**

PÉCS

2024

DOI: <https://doi.org/10.15170/konyvforradalma-BTK-2024>

ISSN 1789-3755

ISBN 978-963-626-304-1 (nyomtatott)

ISBN 978-963-626-305-8 (elektronikus)

© Szerzők 2024

© Szerkesztők 2024

Borító:

Az *SIHD* 677 sírsztélé részlete (Pécsvárad, Szilágypusztá)

© Janus Pannonius Múzeum, Pécs, inv-no. 62.314.1.

© Fotó és grafika: Szabó Ernő

Kiadja:

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Ókortörténeti Tanszék

Felelős kiadó: Dr. Bene Krisztián dékán

Technikai szerkesztő: Szabó Ernő

Nyomda: Séd Kft., Szekszárd

Tartalomjegyzék

Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken.	
Kísérlet egy gyakori ikonográfiai motívum tipológiai elemzésére	1
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
A római könyv	39
Grüll Tibor	
Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken	123
Agócs Nándor – Szabó Ernő	
Tekercsábrázolások noricumai síremlékeken	171
Grüll Tibor – Agócs Nándor – Jusztinger János – Szabó Ernő	
Egy álló formátumú viaszostábla Verespatakról	191
Szabó Ernő	
A Sors Könyve.	
A Matronae/Parcae különleges ábrázolása és a literalizáció terjedése	
a Római Birodalom északi provinciáiban.....	223
Grüll Tibor	
Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai a phrygiai kapusztéléken	253
Grüll Tibor	
Az „arany köldöktől” az olvasóállványig.	
A papirusztekercs-olvasás kultúrája	281
Grüll Tibor – Szabó Ernő	

Tekercsábrázolások pannoniai síremlékeken

AGÓCS NÁNDOR – SZABÓ ERNŐ

A római világban a különféle sírjelölők – felirataik, valamint faragványaik révén – az elhunyt emlékének fenntartását szolgálták, alkalmasak voltak az identitás kifejezésére, az önreprezentációra. Az írott szöveg, azaz a *titulus sepulcralis* megfogalmazása mellett a síremlék plasztikus díszítésének kiválasztása is fontos szerepet játszott az utókornak szóló üzenetalkotásban. E síremlékek tehát két értelmezési szintet is biztosítottak: a sírfelirat denotatív jelentéssel bírt, míg a díszítés konnotatív, asszociációs jellegű jelentéssel. Az ábrázolás gyakran kiegészítette a sírfeliratot, mélyítette annak tartalmát. Hampel József a pannoniai sírjelölők forrásértéke kapcsán így fogalmazott: „A műalkotás szempontjából értéktelen emlékeknek azonnal megnő fontosságuk, ha tisztán úgy becsüljük őket, mint az antik világ, mint a provinciális élet hű tükreit, ha fölismerjük bennök mintegy élő kútfők közvetlenségét. Különösen a domborműves síremlékek érdemlik meg ily szempontból méltatásunkat, mert nálunk leginkább ők adják a fölírások, az írók szövegéhez az illusztrációkat.”¹ Mary T. Boatwright feltételezése szerint az alacsony műveltségű Pannoniában nagyobb jelenetőséget tulajdonítottak a síremlékek képi üzeneteinek, mint maguknak a sírfeliratoknak.² Ahhoz, hogy a *titulus* mellett az ábrázolás is hatékony kommunikációs funkciót lásson el, egy viszonylag stabil ikonográfiai nyelvre volt szükség, amelynek sémái pontosan felismerhető értékeket közvetítettek, azonos képzettársítást váltottak ki a korabeli szemlélőből. Ám a római funerális művészet egyes ikonográfiai elemeinek dekódolása két évezred távlatában már komoly fejtörést okoz. Ilyen enigmatikus szimbólum a „tekercs a kézben”-ábrázolás is.

A pannoniai funerális művészet kutatói rendszerint valamely más régió adatait feldolgozó tanulmány, avagy monográfia eredményeit – vagy inkább ellentmondásait – adoptálták a tekercsábrázolások értelmezéskor.³ Így felmerült a polgárjog-adományozó okirat,⁴ a házasságlevél,⁵ a rabszolga-felszabadítási okmány,⁶ a katonai előléptetést igazoló

¹ Hampel 1880, 308–309.

² Boatwright 2005, 300.

³ A „tekercs a kézben”-ábrázolás a Pannoniával szomszédos Noricum tartomány vonatkozásában különösen sokat tárgyalt téma, lásd jelen kötetben: Grüll et al., *Tekercsábrázolások noricum síremlékeken*, valamint Grüll et al. 2024.

⁴ Hofmann 1905, 86; Hampel 1910, 343; Schober 1923, 177; Póczy 1969, 44; Erdélyi 1974, 18; Krüger 1970 44, 46, 48; Vorbeck–Beckel 1973, 100; Krüger 1974, 13–14, 35; Fülep–Burger 1974, 5, 7; Németh et al. 1989, 64; Burger 1991, 15, 39; Tóth I. 1995, 123; Tóth I.–Szabó Á. 1999, 13, 15; Fitz 2002, 56; Harl–Lőrincz 2002, 14; Buocz 2003, 73; Boatwright 2005, 296; Ottományi 2007, 295; Szabó M. 2015, 149; *TitAq* 1617 [Alföldy–Kovács].

⁵ Nagy L. 1945, 538; Kőfalvi 2024, 105.

⁶ *TitAq* 1746 [Mráv].

dokumentum,⁷ az elbocsátó katonai diploma,⁸ a végrendelet,⁹ az elhunyt tetteinek jegyzéke,¹⁰ a bajelhárító, szent, mágikus szöveg,¹¹ Aión – az élet és a kozmosz örök titkait rejtő – írása,¹² a munkakör-specifikus, azaz foglalkozásjelző attribútum,¹³ a hatalmat és a tekintélyt,¹⁴ avagy az elhunyt műveltségét hangsúlyozó szimbólum¹⁵ mint értelmezési lehetőség. Hans Jörg Ubl véleménye szerint pedig nem is irattekercs, hanem összetekert kendő (*mappa*) látható a pannoniai funerális ábrázolásokon.¹⁶

Kutatásunk során 297 db olyan sírjelölőt gyűjtöttünk össze Pannonia területéről, amelyen „tekercs a kézben” ikonográfiai motívum figyelhető meg.¹⁷ E síremlékeken összesen 766 személyt ábrázoltak, közülük 365 fő tart tekercset a kezében. A 297 sírjelölőből 159 darabon maradt fent a sírfelirat, 83 esetben teljes egészében olvasható. A feliratokon említett személyek száma összesen 413 fő. A felirattal rendelkező síremlékeken ábrázolt személyek száma 406 fő, a tekercset tartó személyek száma 200 fő. Utóbbi tekercses személyábrázolások közül 112 fő egyértelműen azonosítható egy a sírfeliratban megnevezett személlyel.

A pannoniai tekercsábrázolások áttekintő elemzése után a korábban felmerült értelmezési lehetőségek közül jónéhány elvethető. A „tekercs a kézben” motívum relatív ikonográfiai stabilitása és gyakori előfordulása arra utal, hogy jelentése csak egyféleképpen magyarázható a pannoniai síremlék-plasztikában is, nem interpretálható esetről-esetre egyedi módon. Az ikonográfiai séma által közvetített üzenet egyértelmű, nyilvánvaló és félreérthetetlen volt az ókori szemlélő számára.

A kézben tartott zárt tekercs nem lehet római polgárjogot igazoló dokumentum. Egyfelől a tekercs számos esetben *peregrinus* jogállású személy kezében látható,¹⁸ másfelől nem tűnik el a tekercsábrázolás a *Constitutio Antoniniana* kiadása után sem a pannoniai funerális faragványokról, noha a *civitas Romana* birtoklásának hangsúlyozása ebben az időszakban már indokolatlan. Értelmetlen lenne a polgárjogi okirat a *legionariusok* kezében is,¹⁹ hiszen a *legió*s szolgálatnak eleve feltétele volt a *civitas Romana*.

⁷ TitAq 1735 [Mráv].

⁸ Nagy L. 1945, 538.

⁹ Kuzsinszky 1906, 540.

¹⁰ Szabó Á. 2018, 249.

¹¹ Kenner 1957, 182.

¹² Gáspár 2016, 73.

¹³ Németh 1999, 39; Palágyi 1999, 138.

¹⁴ Ertel 2001, 21.

¹⁵ Weber 1977, 196; Mráv–Ottományi 2005, 183; Borhy 2006, 14; Bianchi 2017, 207.

¹⁶ Ubl 2006, 7 (Anm. 39).

¹⁷ A feldolgozott síremlékek releváns adatait a *Scroll-in-hand* online adatbázisban (a továbbiakban *SIHD*) rögzítettük: scrollinhand.hu. A tanulmány végén konkordancia jegyzék segíti az eligazodást.

¹⁸ *SIHD* 2, 15, 34, 36, 87, 168, 201, 250, 598, 670, 697, 698, 739, 752, 762.

¹⁹ *SIHD* 13, 20, 22, 31, 38, 42, 43, 49, 51, 63, 73, 117, 118, 125, 133, 144, 169, 174, 197, 249, 571, 685, 688, 693, 694, 695, 713, 745, 746, 754, 755, 768, 769, 770.

Ugyancsak elvethető a tekercsek házasságkötési okiratként, házasságlevélként (*tabulae nuptiales*) való értelmezése, hiszen a tekercs nem csak nő-férfi párosoknál figyelhető meg, hanem önmagában ábrázolt férfiaknál,²⁰ férfi-férfi²¹ és fiú-férfi²² párosoknál, de megtaláljuk a házasságkötés jogával (*ius conubii*) nem rendelkező személyek, sőt fiatalon elhunyt gyermekek²³ kezében is. Egyébiránt a nő-férfi páros sem ábrázol minden esetben házastársi viszonyt (*matrimonium iustum* / *matrimonium iniustum*), vagy ágyasságot (*concubinatus*). A kétalakos ábrázolásokon a tekercses férfi mellett megjelenített nő – a sírfeliratok tanúsága szerint – olykor a férfi leánytestvére,²⁴ a lánya,²⁵ az anyja,²⁶ vagy éppen a nagyanyja²⁷ volt.

A kézben tartott zárt tekercs nem lehet katonai okirat (előléptetési dokumentum vagy *diploma militare*), hiszen serdületlenek (*impuberes*),²⁸ 25 év alatti serdültek (*puberes minores*)²⁹ és talán nők³⁰ kezében is feltűnik. A sírfeliratban is azonosítható 102 tekercses férfi közül 38 katonáskodott, 18 *veteranus* volt a *titulus* tanúsága szerint, azaz a férfiak közel felénél nincs adat a katonai pályára.

Pannoniában egyetlen sírfelirat sem nevez meg *libertust* vagy *libertát* a tekercssel ábrázolt személyek között,³¹ teljesen valószínűtlen, hogy a tekercs kapcsolatba hozható lenne a rabszolga-felszabadítással, így nem azonosítható *manumissió*s okmányként.

A pannoniai funerális ábrázolásokon a hengersizűen összetekert kendő (*mappa*) és a feltekercselt íróanyag (*volumen*) megjelenítése olykor teljesen megegyezik.³² Az azonban kizárható, hogy a kézben tartott feltekercselt tárgyak mindegyikét *mappaként* kellene értelmeznünk. Ily módon nehezen lennének magyarázhatók a vizsgált síremlékek tizedén ábrázolt, két kolumnába göngyölt tekercsek.

A közel 3000 ismert pannoniai síremlék mintegy tizedén megfigyelhető „tekercs a kézben” motívum jelentőségét hangsúlyozza, hogy a tekercssel ábrázolt személyek ujjakkal gyakran a tekercs felé mutatnak, sőt, olykor érintik is azt. A tárgyalt síremlékek

²⁰ SIHD 2, 17, 20, 21, 22, 24, 29, 34, 55, 56, 87, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 118, 124, 125, 136, 137, 144, 156, 162, 165, 571, 670, 680, 684, 709, 739, 741, 743, 748.

²¹ SIHD 106, 147, 173, 728, 730.

²² SIHD 130, 197, 744.

²³ *infantes*: SIHD 134, 197, 736; *impuberes infantia maiores*: SIHD 757.

²⁴ SIHD 53.

²⁵ SIHD 10.

²⁶ SIHD 84, 91.

²⁷ SIHD 44.

²⁸ SIHD 134, 197, 736, 757.

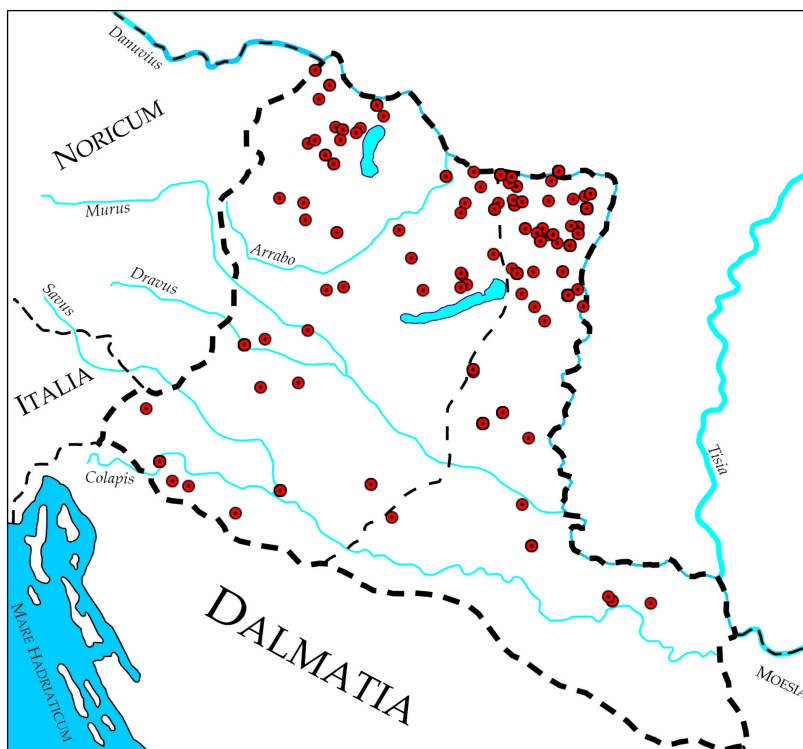
²⁹ SIHD 7, 44, 55, 91, 95, 124.

³⁰ SIHD 63, 181, 182, 677, 753.

³¹ Az SIHD 106 sírsztélét két *libertus* állította a *patronus*uknak, azonban a képmezőben ábrázolt alakok megfeleltetése a feliraton említett személyekkel meglehetősen bizonytalan. A problémát részletesen lásd a 4.1. *Einfingergestus: egy ujjal érint* című fejezetben.

³² Lásd a jelen kötet borítóján szereplő SIHD 677 sírsztélét kapcsán felmerült dilemmát az 5.1. *Zweifingergestus: két ujjal érint* című fejezetben.

kétharmadán megjelenik a nem tekerstartó kéz valamely gesztusa.³³ Ezek közül a *dextrarum iunctio* és *manu cornuta* tekinthető a legritkábbnak, mindkettőre egy tucatnál is kevesebb példa ismert. Jóval többször fordul elő az ún. *Einfingergestus*, ez a tekercsábrázolással rendelkező síremlékek közel hatodán figyelhető meg. Az *Einfingergestus* gyakoribb változata, amikor a tekerstartó személyek nem csupán mutatóujjukat nyújtják ki a tekercs felé, hanem érintik is annak felső részét. Legtöbbször az ún. *Zweifingergestus* fordul elő, a vizsgált síremlékek 40%-án. Ugyanaz a tendencia állapítható meg, mint az *Einfingergestus* esetében, azaz jóval gyakoribb, amikor a mutató- és középsőujj érinti is a tekercsset, nem csak mutat rá. Olykor a tekerstartó kéz is gesztust formál, a síremlékek tizedén *Einfingergestust*, gyakoriságban ettől némileg elmarad a *manu cornuta* és a legritkább a tekerstartó kéz *Zweifingergestusa*. Az ábrázolások ilyen jellegű felosztása azonban részben félrevezető lehet, ugyanis a különböző gesztusok keveredése gyakran egy képmzőn belül is megfigyelhető. Az egyes jelenségek értelmezését nehezíti, hogy számos ábrázolás töredékesen őrződött meg, így a gesztus típusa nem állapítható meg egyértelműen. Mindazonáltal az ábrázolásváltozatok kapcsán bizonyos tendenciák rögzíthetők, amelyeket az alábbiakban részletezünk.

1. kép: A „tekercs a kézben” motívummal díszített síremlékek lelőhelyei Pannoniában (a szerzők grafikája)

³³ A kéz gesztusainak tipológiáját lásd jelen kötetben: Grüll et al., *Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken*, 2/C Az íráshordozók használata és gesztusnyelv.

1. *Sine gestu*

E típus sajátossága, hogy sem a tekercset tartó, sem a jelenetben ábrázolt további személyeknél nem figyelhető meg semmiféle különleges ujj- és kéztartás, azaz gesztus. A tekercs kizárólag felnőtt férfiak kezében jelenik meg, zömmel a balban, de olykor (SIHD 88, 168) a jobbjukban látható. Egy *aediculá*hoz tartozó sírszobron (SIHD 24) és egy szarkofágon (SIHD 55) kívül, főként sztéléken azonosítható az ábrázolástípus.

Az egyalakos,³⁴ minden esetben férfiakat megjelenítő emlékek közül háromnak maradt meg egészében a felirata (SIHD 55, 101, 739), egy további sztélé *titulus*ának csak az első sora őrződött meg (SIHD 97). A teljes feliratok alapján az ábrázolt férfiak már nem voltak életben a feliratok állításakor, az állíttatók a családtagjaik (feleség / anya – SIHD 101, leány – SIHD 739, szülők – SIHD 55) voltak. Az egyik feliraton két elhunyt neve szerepel, azonban a sztélén csak egy alak látható, aki vélhetően az elsőként említett személlyel azonos (SIHD 101). Akár az első, akár a másodikként megnevezett személyt (*Val(erius) Cresce(n)s et Decoratus*) ábrázolja, római polgárjogú egyént jelenít meg. Ugyanez mondható el a töredékes feliratról ismert személyről (*P(ublio?) Ae(lio?) [- -]*) is (SIHD 97). A harmadik sztélén ábrázolt személy *peregrinus* jogállású volt, számára lánya állított emléket (SIHD 739). E kőemlékek a 2. század első harmadában készülhettek. Mindössze egyetlen egy olyan gesztus nélküli egyalakos ábrázolás (SIHD 55) ismert, amely ennél későbbi időszak emléke. Caius Iulius Candidianus komáromi lelőhelyű szarkofágja a 3. század második felében készült.³⁵ A feliratán a „minden, szabad(hoz méltó) tudományban kiműveltnék” (*omnibus studiis liberalibus eruditus*) nevezett, 18 évesen elhunyt ifjú alakját bal kezében tekercessel, jobbával ruharedőjét markolva ábrázolták.

Általánosságban elmondható, hogy a típus gyakrabban figyelhető meg a többalakos ábrázolásokon (2. kép), melyek három egymástól jól elkülöníthető korszakba sorolhatók. A kőemlékek jelentős hányada³⁶ a 2. század első harmadában készült. Az ábrázolástípus Antoninus Pius és/vagy Marcus Aurelius uralkodási idején jelent meg újra,³⁷ és csak a Severusok és a katonacsászárok korában vált ismét népszerűvé.³⁸ Az egyes időszakok kőemlékei eltérő jellegzetességeket mutatnak, így az alábbiakban külön kerülnek részletezésre.

³⁴ SIHD 24, 101, 165, 670, 709, 739. Talán ide sorolható Caius Aelius Alexander, a *legio IIII Flavia* fegyvertárosának Budapesten előkerült sztéléje (SIHD 768) is, Alexander egyik kezével sem mutat gesztust és tekercset fog, azonban nem a bal, hanem a jobb kezében. A sztélé készítési idejét tekintve kilóg a fenti sírjelölők közül, ugyanis a felirata a 161–162 közötti időszakra keltezhető (Szilágyi 1955, 396; Fitz 1978, 366; *TitAq* 504 [Németh]). A portézézőt durván lemélyítették az alak körül, és az elhunyt kidolgozása sem mondható igényesnek, így elképzelhető, hogy egy korábbi sztélé átfaragásával készült.

³⁵ Borhy 2006, 42.

³⁶ SIHD 15, 24, 48, 50, 60, 88, 97, 101, 120, 165, 168, 250, 670, 709, 730, 739, 763, 764, 765, 766, 767.

³⁷ SIHD 59, 64, 67, 121, 126, 132.

³⁸ SIHD 16, 26, 31, 46, 49, 90, 114, 133, 142, 169, 174, 686, 690, 692, 712.

A legkorábbi időszakra (100–130) tehető kőfaragványokon többnyire két személyt, egy borotvált arcú felnőtt férfit és egy felnőtt nőt ábrázoltak egymást mellett. Tekercs kizárólag a férfiak kezében jelenik meg. A nők a férfiak jobb oldalán foglalnak helyet (egy eset kivételével: *SIHD* 168). Előfordul, hogy a férfi a nő vállára teszi a kezét (*SIHD* 763), a nő fogja a férfi vállát (*SIHD* 50, 764), vagy átkarolja (*SIHD* 88, 765). A férfiak a nem tekercset tartó kezükkel többnyire a ruharedőjüket fogják. Az altípusba sorolható tizenegy ismert sztélé közül³⁹ mindössze négynek maradt meg a felirata. A *tituli* alapján három esetben a felirat állításakor a tekercsel ábrázolt személy már nem volt életben. A feliratokon nem szerepel az ábrázolt férfi és nő egymáshoz való viszonya, csak az állítató jelölte meg az elhunyt(ak)hoz való kapcsolódását.⁴⁰

2. kép: A *sine gestu* ábrázolás, 2. század (a szerzők grafikája)

A megjelenített férfiak és nők a négy sírfelirat értelmében *peregrinus* jogállásúak voltak. Mind a tizenegy kőemléken őslakos viseletben láthatók a nők,⁴¹ bár ez nem feltétlenül bizonyítja *peregrina* statusukat. A feltehetően házaspárokat ábrázoló darabokhoz hasonló egy háromalakos portré (*SIHD* 250). Ezen a szülők, Sapurda és Ressila fogják közre gyermeküket, a 30 éves korában elhunyt Ressatust, akit jobbában írásra készen tartott *stylusszal*, baljában tekercssel és írotáblával ábrázoltak. Ressatus is *peregrinus* jogállású volt, sírsztéléje állításakor már nem élt. A kétalakos verziók között nem kizárólag házaspárokat ábrázoltak, van példa két férfi együttesére (*SIHD* 730) is. Tekercs csak egyikük kezében látható, a felirat töredékessége miatt nem dönthető el, hogy melyikük lehetett Iantumalius, Bato fia, aki 30 éves kora körül hunyt el az *ala I Ituraeorum*⁴² lovasaként. Egy másik kétalakos sírsztélé (*SIHD* 767)

³⁹ *SIHD* 15, 50, 60, 86, 88, 120, 168, 197, 764, 765, 766.

⁴⁰ *SIHD* 15: az elhunyt férfi fiai; *SIHD* 168: vő vagy sógor (*gener*); *SIHD* 86: a nő szülei lányuknak és vejüknek; *SIHD* 50: a fiú még élő apjának.

⁴¹ Talán egy további eset (*SIHD* 48) is ide sorolható, azonban itt nem egyértelmű, hogy a férfi tekercset, vagy poharat tart a kezében. Mindenesetre a töredékes sírfelirat alapján a nő bizonyosan *peregrina* volt, a férfi jogállása nem állapítható meg.

⁴² Az *ala Augusta I Ituraeorum sagittaria* nevezetű egységet feltehetően Nero állította fel a parthusok ellen tervezett hadjáratához. Az *Augusta* nevet vélhetően a polgárháborúban érdemelte ki. Vespasianus uralkodása óta Pannoniában állomásozott, Arrabonában (ma Győr) majd 92-től Intercisában (ma Dunaújváros) volt a tábora. Az egység részt vett Traianus első dákok elleni hadjáratában, majd 106-ban Daciába vezényelték, ahonnan talán csak 118/119-ben tért vissza Pannonia Inferiorba, s ettől fogva a rittiumi erőd helyőrségeként szolgált. Egy katonai diploma (*AE* 2010, 1857) alapján azonban 124-ben Dacia Superior haderejéhez tartozott. *Vexillatiói* részt vettek Antoninus Pius *maurusok* elleni hadjáratában, illetve Septimius Severus *expeditio urbicájában* (Lőrincz 2001, 21). A 3. század elején talán Ulcisiában (ma Szentendre) állomásozott (Spaul–Cichorius 1994, 155).

kapcsán is problémába ütközünk. Az ábrázolás megfelel a típus kitételeinek, azonban a felirat értelmezése és az alakok azonosítása nehézséget jelent. A sztélét Marcus Ulpius Ianuarius állította fiainak, a 13 évesen elhunyt P. Aelius Vitalisnak és a vélhetően 1 éves korában⁴³ elhunyt P. Aelius Victornak, akik nevük alapján a *civitas Romana* birtokosai voltak. Noha a felirat szerint a portrék két kiskorút ábrázolnak, a két alak között jelentős méretbeli különbség van. A kisebb alak a kezében gyümölcsöskosarat, a nagyobb pedig baljában tekercset, jobbában galambot (?) tart. Utóbbi alighanem a 13 évesen elhunyt Vitalist ábrázolja.⁴⁴

Ez az altípus⁴⁵ a legnagyobb számban Aquincumban (*SIHD* 101, 120, 165) és *territoriumán* (Szomor: *SIHD* 48, Esztergom: *SIHD* 50) fordul elő, azon belül főként a mai Fejér vármegye területén (Sárbogárd: *SIHD* 168, Seregélyes: *SIHD* 88, Tabajd: *SIHD* 739, 765, Szabadbattyán: *SIHD* 250, Tác: *SIHD* 764), illetőleg a *ripa* menti Vetus Salinában (*SIHD* 709) és Intercisában (*SIHD* 730, 766, 767). Kelet-Pannonia déli részéről, Sirmium térségéből (Lačarak: *SIHD* 97, Krušedol: *SIHD* 763) szintén ismert. Pannonia nyugati felében ritkábban fordul elő, mindössze a Scarbantia és Vindobona közötti területről sorolható ide két sztélé (Mahlleiten: *SIHD* 15, Au am Leithaberge: *SIHD* 24), illetve egy-egy a Balaton-felvidékről (Paloznak: *SIHD* 60) és Brigetio környékéről (Szákszend: 670).

A második altípust képviselő, Antoninus Pius és/vagy Marcus Aurelius uralkodási idejére tehető kőemlékek kivétel nélkül sztélék. A portrémezőben jellemzően 3–5 tagú családokat jelenítenek meg, de akad kétalakos ábrázolás is (férfi-nő páros: *SIHD* 126).⁴⁶ A tekercset tartó férfiak jobbát többször egyáltalán nem ábrázolták (*SIHD* 59, 121, 132), de előfordul, hogy jobbjukkal egy másik személyt karolnak át (*SIHD* 64, 126), vagy annak karját fogják (*SIHD* 67). A tekercses férfiak többnyire a jobb szélén helyezkednek el, a nők a jobbukon foglalnak helyet, a további személyek pedig vagy közöttük, vagy előttük láthatók. Egyes feliratok arra intenek, hogy az ábrázolt alakokat ne az általános családmodellnek megfelelően értelmezzük. Egy Ágfalváról származó sztélé (*SIHD* 64) képmezőjének jobb szélén egy tekercset tartó férfi, bal szélén egy nő, kettejük között pedig egy alacsonyabb nőalak látható, akit a férfi átkarol. Kézenfekvőnek tűnne az apát, az anyát és lányukat látni bennük, azonban a felirat szerint a tekercset tartó férfi a bal szélén ábrázolt

⁴³ Victor életkorával kapcsolatos problémához lásd: Visy 2016, 130 (a korábbi szakirodalommal). A szám „I”-ként való értelmezését mindenképpen erősíti az is, hogy a felsorolásban Vitalis szerepel elsőként, így kettejük közül ő lehetett az idősebb.

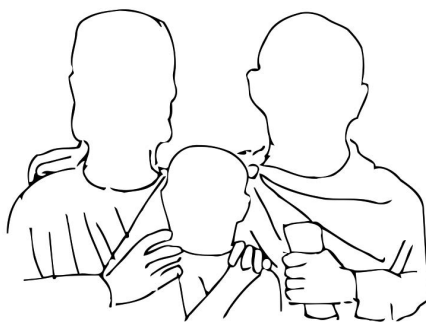
⁴⁴ Ezzel ellentétben Visy Zsolt a nagyobb alakot Victorral azonosítja, s úgy véli az életkori adat „I”-ként való értelmezését a kézben tartott galamb is támogatja (Visy 2016, 130).

⁴⁵ Ezzel az altípussal mutat hasonlóságot T. Flavius Uxavilusnak, Cobromarus *libertusának* Au am Leithabergeben előkerült sztéléje (*SIHD* 3), amit fia állított számára. Noha egyik keze sem mutat gesztust, abban különbözik a fenti példától, hogy a tekercset nem ő, hanem a mellette ábrázolt kisméretű alak tartja. A kőemlék a 70 és 100 között készülhetett (Beszédes 2020, 333).

⁴⁶ Talán ide sorolható egy Aquae Balissae környékén előkerült felirat nélküli medaillon (*SIHD* 78), amelyben egy nő és egy férfi alakja látható. A nő jobbában egy edényt, a férfi baljában talán egy tekercset (és egy másik tárgyat?) tart (Migotti et al. 2018, AB[t] VI.1).

nő fia volt, a sztélét pedig a nő állíttatta. A szöveg a férfi által átkarolt lányt *vernaculának*, azaz a házban született rabszolgácskának nevezi. Az altípus kőemlékei közül háromnak (SIHD 59, 64, 132) maradt meg a felirata közel teljes épségben, további egynek (SIHD 126) részlegesen. Ezek alapján a tekercest tartó férfiak mindannyian rendelkeztek a római polgárjoggal. Egyikük (SIHD 64) már nem volt életben a felirat állításakor, két esetben (SIHD 59, 132) a férfi volt az (egyik) állíttató. A házastársi viszonyt (*coniunx*) két feliraton (SIHD 59, 132) jelölték. Az ismert személyek közül mindössze egynél (SIHD 59) említettek katonai szolgálatot, az illető a *cohors milliariae Maurorum bucinatoraként* szolgált. A feliraton a sírparcella mérete is szerepel. Az emlékek földrajzi megoszlása szórt képet mutat: Scarbantia (SIHD 64), Poetovio (SIHD 59) Bassianae (Donji Petrovci: SIHD 126), Brigetio (Bábolna: SIHD 67), Aquincum (Budapest: SIHD 121, Százhalombatta: SIHD 132).

A legkésőbbi csoportot a Severusok és a katonacsászárok korában készült sztélék képezik (3. kép).⁴⁷ Az altípus esetében a gesztusok hiányának a háttérben többnyire az áll, hogy a tekercestes férfiak jobbjukkal egy másik személy vállát fogják,⁴⁸ ölelik át,⁴⁹ saját ruhájukat fogják (SIHD 26), esetleg két kézben tartják a zárt tekercest (SIHD 692). Arra is van példa, hogy jobbjukat egyáltalán nem ábrázolták.⁵⁰ Jellemzően 3–5 tagú családokat jelenítenek meg a portrémezők, de előfordul férfi–nő páros is (SIHD 133). A tekercest tartó férfiak rendszerint a jobb szélén helyezkednek el, a nők a jobbjukon foglalnak helyet, a további alakok pedig vagy közöttük, vagy előttük láthatók. Kivételekre is van példa, egy dunaújvárosi sztélén (SIHD 142) a szokványos férfi–nő páros helyén két férfi látható. A felirat nem maradt meg, így nem tudunk semmit az egymáshoz fűződő viszonyukról. Az altípusba sorolt tizenöt kőemlék közül nyolcnak maradt meg a felirata közel teljesen, további három sztélén (SIHD 46, 90, 174) részlegesen. Ezek alapján megállapítható, hogy a tekercest tartó férfiak mindannyian rendelkeztek a római polgárjoggal. Három tekercest tartó férfi (SIHD 16, 133, 174) már nem volt életben a felirat állításakor, hat esetben a férfi volt az (egyik) állíttató.⁵¹ A házastársi viszonyt (*coniunx*) csak három feliraton (SIHD 16, 31, 133) jelölték. Négyen valamelyik *legióban* (*legio I Adiutrix*: SIHD 49, 169, *legio II Adiutrix*: SIHD 133, *legio XIII Gemina*: SIHD 31) szolgáltak, a többség egyszerű katonaként, csak egyikük volt *immunis* (SIHD 49). A kései típus legnagyobb számban Aquincumban (Budapest: SIHD 114, 174,

3. kép: *Sine gestu* ábrázolás, 3. század
(a szerzők grafikája)

⁴⁷ Vélhetően ide sorolható egy poetoviói sírládafedél is (SIHD 80), melynek orommezőjében három alakot ábrázoltak: egy nőt, egy fiút és egy tekercest tartó férfit.

⁴⁸ SIHD 114, 169, 683, 690, 712.

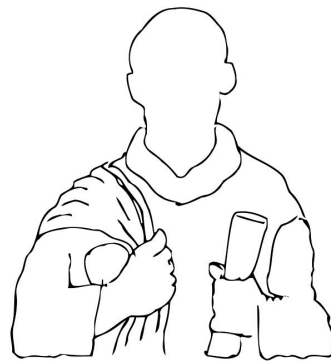
⁴⁹ SIHD 16, 31, 46, 133.

⁵⁰ SIHD 49, 174, 686.

⁵¹ SIHD 26, 31, 49, 169, 690, 692.

686, 712) és környékén (Martonvásár: *SIHD* 90), valamint a környező *ripa* menti településeken (Intercisa: *SIHD* 133, 142, 169, 692, Ulcisia: *SIHD* 690) került elő, de adatolt Brigetióból (Szöny: *SIHD* 49) és környékéről (Solva: *SIHD* 46) is. Egy-egy előfordulás ismert a Balaton-felvidékről (Hegyesd: *SIHD* 26) és Pannonia nyugati részéből (Poetovio: *SIHD* 31, Savaria: *SIHD* 16).

A gesztus nélküli ábrázolások további altípusát képezik azok az emlékek⁵², amelyeken a tekercset tartó férfiak *gladiust* viselnek, valószínűleg ennek is köszönhető, hogy kizárólag a baljukban tartanak tekercset (4. kép). Az ábrázolt személyek többnyire *paenulát* hordanak, de akad köztük *sagumban* megjelenített férfi is (*SIHD* 684). Az altípus főként egyalakos sírsztéléken figyelhető meg, de többalakos ábrázoláson (*SIHD* 753) is tetten érhető. Négy esetben maradt meg a sírfelirat (*SIHD* 99, 697, 741, 753), ezek alapján hárman (*SIHD* 99, 697, 741) *auxiliaris* egységekben szolgáltak, egy személy (*SIHD* 753) pedig *legionarius* volt. A segédcapatok katonái közül két személy a *cohors III Batavorum*⁵³ (*SIHD* 697, 741), egy az *ala I Flavia Augusta Britannica*⁵⁴ (*SIHD* 99) katonája volt. A negyedik férfi a *legio II Adiutrix*⁵⁵ (*SIHD* 753) kötelékében szolgált a *tribunus laticlavus beneficiarius*aként. A sírkövek állításakor már egyikük sem volt

4. kép: *Sine gestu cum gladio* ábrázolás (a szerzők grafikája)

⁵² *SIHD* 96, 99, 100, 697, 741, 753.

⁵³ Az egység egy katonai diploma alapján (*AE* 2005, 1150) 125-ben még Raetiában állomásozott, legkésőbb 135-ben a Pannonia Inferior-i Vetus Salinába (ma Adony) helyezték át (Spaul 2000, 213). 135 és 211 közötti Pannonia Inferior-i jelenlétét számos katonai diploma tanúsítja: 135 (*RMD* 4, 251); 143 (*RMD* 4, 266); 146 (*AE* 2008, 1116); 148 (*CIL* XVI, 179, 180); 151 (*AE* 2018, 1984); 154 (*AE* 2004, 1923; *AE* 2013, 2198); 157 (*RMD* 2, 102, 103; *AE* 2009, 1079); 157/158 (Lőrincz 2004, 156); 158 (*AE* 1997, 1277; *CIL* XVI, 112; *RMD* 5, 447); 162 (*AE* 2010, 1854); 193 (*RMD* 5, 446); 211 (*CIL* III, 3345). Az egység *vexillatiója* részt vett Antoninus Pius *maurusok* elleni hadjáratában is (Lőrincz 2001, 30).

⁵⁴ Lőrincz úgy véli, hogy két hasonló elnevezésű egység létezett, azonban azok a feliratok, amelyekre hivatkozik az általa *ala I Britannica civium Romanorum* néven emlegetett csapat létének igazolására (Lőrincz 2001, 17), valójában a *cohors I Britannica* emlékei. Ezt a csapatot még Augustus hozta létre, s Nero vezényelte át Britanniából, a négy császár évét követően pedig a pannoniai Vindobonába került. Titus vagy Domitianus ezer főre emelte az egység létszámát (Spaul–Cichorius 1994, 71). Az alakulat részt vett Traianus mindkét dák hadjáratában, s talán néhány évig Daciában maradt, de legkésőbb 110-ben már a Pannonia Inferior-i Intercisában állomásozott (*CIL* XVI, 164). 114-ben (*RMD* 3, 152) innen vezényelték el, alighanem Traianus *parthusok* elleni hadjáratára (*missa in expeditionem* – *CIL* 16, 61; *AE* 2010, 1860). 127-től katonai diplomák sora igazolja Pannonia Inferior-i jelenlétét: 127 (*AE* 2009, 1830); 135 (*RMD* 4, 251); 139 (*CIL* XVI, 175); 143 (*RMD* 4, 266); 148 (*CIL* XVI, 179, 180); 150 (*CIL* XVI, 99); 154 (*AE* 2004, 1923; *AE* 2013, 2198); 158 (*RMD* 4, 276); 167 (*CIL* XVI, 123); 193 (*RMD* 5, 446, 447). Vélhetően Malatában volt a tábor (Lőrincz 2001, 16). Alighanem *vexillatiója* révén részt vett Antoninus Pius mauretaniai hadjáratában (152 – *AE* 2019, 1298 – *in expeditione Mauretaniae Caesarensis*), illetve 252-ben Trebonianus Gallus perzsák elleni hadjáratában (Spaul–Cichorius 1994, 71; Lőrincz 2001, 16).

⁵⁵ A *legio* részletesebb történetét lásd: Lőrincz 2000.

életben. Hárman (SIHD 99, 741, 753) a római polgárjog birtokosai voltak, egy *sagumot* viselő alak (SIHD 697) pedig *peregrinus* jogállású volt. Az állíttató(k) személye három feliraton határozható meg, a két *auxiliaris* katona számára a bajtársai (SIHD 99, 697) készítették el a síremléket, akik az egyik esetben biztosan az elhunyt örökösei (SIHD 99) is voltak. A *legionarius* (SIHD 753) sírsztéléjéről felesége gondoskodott. Ez a típus kizárólag a *ripa* Aquincum és Intercisa közötti szakaszáról (Aquincum: SIHD 96, 100, 684, 753, Vetus Salina: SIHD 741, Intercisa: SIHD 99, 697) ismert. A sztélék vélhetően aquincumi kőfaragóműhely(ek) alkotásai. Időben a Traianus és Antoninus Pius uralkodása közötti időszakra tehetőek.

A *sine gestu cum gladio* altípussal rokonnak tekinthetők azok az egyalakos síremlékek, amelyek⁵⁶ ugyancsak fegyveresen ábrázoltak baljukban tekercset tartó katonákat, míg a jobbjukban rangjelző tárgyakat (*vitist*, *optiobotot* vagy hadijelvényt) tartanak, s emiatt nem mutatnak gesztust. Kiemelendő egy aquincumi sztélé (SIHD 769), amelyen az elhunyt baljában írótablát, jobbában *optiobotot* tart. A rangját a felirat is megerősíti, e szerint az egykori *optio* Pelagoniából származott, a sírkövet a *legio II Adiutrix*-ben szolgáló *optiotársai* állították számára. Egy solvai (ma Esztergom) lelőhelyű sztélén (SIHD 25) ábrázolt katona baljában tekercset, jobbában talán *vitist* tart. A sírfelirat – ami a katona rangját megerősíthetné – nem maradt meg. A faragványok Hadrianus vagy Antoninus Pius uralkodási idejére tehetőek. Talán ide sorolható Marcus Lucillius Germanusnak, a *legio II Adiutrix signifer*ének Aquincumból származó Traianus-kori⁵⁷ sztéléje (SIHD 770) is. Erősen sérült felülete miatt csak feltételezhető, hogy a *signifer* baljában tekercset tartott, a jobbában lévő *signum* egyértelműbben kivihető. Ugyanez az ábrázolási mód figyelhető meg Restitutius Silvanus, a *legio I Minervia centurio*jának sirmiumi egyalakos sírsztéléjén (SIHD 118), amelyet valamikor 3. század folyamán örököse (*heres*), Aurelius Martius és másodörököse, egyben felesége (*coniunx*), Aurelia Bona állított. A 3. században már főként a többalakos szarkofágokon jelenik meg az altípus. Miként az Marcus Aurelius Valens, a *legio I Adiutrix centurio*jának a 3. század első harmadában készült,⁵⁸ Szőnyben előkerült szarkofágján (SIHD 42) is látható, amelyen a *centurio* életútját ábrázolták. A síremléket fivére, felesége és lányai készítették számára. Ide sorolható az a Budaörsön előkerült szarkofág (SIHD 160), amely egy Caracalla alamannok elleni hadjáratában (213) elhunyt⁵⁹ katonának készült. A bal oldali képmezőben egy *aquilifer*, a jobb oldaliban egy *vexillarius* ábrázolása látható, mindketten tekercset tartanak a bal kezükben, a másikban hadijelvényt. Előbbi jobbában *aquilát*, utóbbi *vexillumot*. Ugyancsak ide tartozik az a Budapesten előkerült, üres feliratosmezőjű szarkofág (SIHD 122) is, amelynek bal oldali képmezőjében egy gyümölcsöskosarat tartó nőt, a jobb oldaliban egy karddal felövezett *signifert* ábrázoltak, aki baljában tekercset, jobbában a *signumot* fogja.

⁵⁶ SIHD 25, 42, 118, 122, 160, 769, 770.

⁵⁷ Lásd Németh Margit kommentárját a *TitAq* 662 felirathoz.

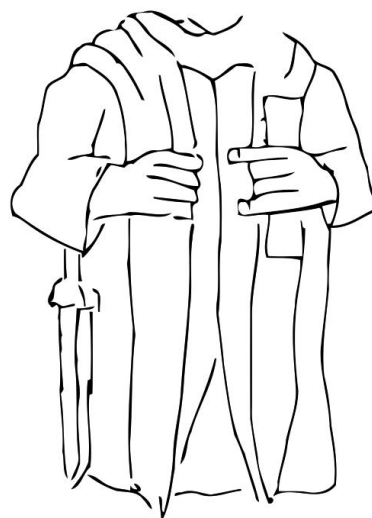
⁵⁸ Pochmarski 2001, 202.

⁵⁹ Mráv–Ottományi 2005, 199; Ubl 2006, 5.

Szintén a 3. században készült egy felirat nélküli bagodi sírsztélé (SIHD 721). Ezen három alakot ábrázoltak, a bal szélén egy nőt, aki egyik kezét az előtte álló gyermek, a másikat a mellette álló férfi vállára helyezi. A férfi a jobbával tartja a tekerccset, mert a baljával kardot fog. A feliratos mező hiányában nem dönthető el, hogy melyik egységben és milyen rangban szolgált.

2. *Sinistra cornuta*

Az ábrázolástípus (5. kép) sajátossága, hogy kizárólag a tekerccsel ábrázolt férfiak tekerccstartó kezén jelenik meg gesztus, ami minden esetben a kinyújtott mutató- és kisujjat, az ún. *manu cornuta* kéztartást jelenti. Csak sztéléken figyelhető meg. A tekerccset tartó személyek másik kezükkel jellemzően ruházatuk szegélyét fogják (SIHD 98, 144, 682, 743, 771), vagy azt a mellettük álló nő (SIHD 704) vagy gyermek (SIHD 166) vállára helyezik. Egy esetben (SIHD 249) a tekerccsel ábrázolt férfi *vitist* tart jobbában. Egy háromalakos sztélén (SIHD 166) egy további – gesztust mutató – személy is látható: egy kisgyermek bal keze mutatóujját vagy a kezében tartott almára, vagy a mellette álló anyjára szegezi. Az altípus megtalálható az egyalakos (SIHD 98, 144, 249,⁶⁰ 743), a kétalakos (SIHD 704, 771⁶¹) és a többalakos (SIHD 166, 682) ábrázolásokon is. Csak két sztélén (SIHD 144, 249) maradt meg a feliratos mező. Ezek alapján a tekerccsel ábrázolt személyek már nem voltak életben a síremlék készítésekor. A sztéléket az örökösök (*heres*) állították, egyikük az elhunyt katonatársa (SIHD 144), a másik az elhunyt *libertusa* (SIHD 249) volt. Mindkét elhunyt rendelkezett a római polgárjoggal és sírfeliratuk értelmében mindketten katonáskodtak. Egyikük (SIHD 144) egyszerű *legionarius* volt, a másik személy (SIHD 249) 55 évnyi szolgálati ideje során hat *legió*ban is betöltötte a *centurio* tisztét, s *evocatus*ként is szolgált. Noha a többi sztélének nem őrződött meg a felirata, két további esetben is kard látható a tekerccset tartó férfi jobb oldalán (SIHD 682, 743), így minden bizonnyal ők is katonák voltak.

5. kép: *Sinistra cornuta* ábrázolás
(a szerzők grafikája)

⁶⁰ A portémezőben ábrázolt elhunyt mellett további két alakot is megjelenítettek, az elhunyt szolgálóit. A bal oldali *polyptichont*, a jobb oldali alak egy nyitott tekerccset tart. Az ábrázolástípushoz lásd jelen kötetben: Grüll et al., *Tekerccsábrázolások noricum síremlékeken*, 2. A librarius-domborművek, valamint Grüll et al. 2024, 451–454.

⁶¹ Csak bizonytalanul sorolható ide az ábrázolás sérülése miatt.

Egy rendhagyó, Aquincumból származó ábrázolás (SIHD 157) is ide sorolható. A tekercest tartó férfialak nem a portrémezőben, hanem a feliratos mező alatti jelenetben látható. A képmező közepére a *lupa Capitolina* és a két iker alakját faragták ki. A bal szélén egy *tunicás* férfi áll kezében *pedummal*, a jobb szélén egy másik alak tekercest tartó bal kezén a *manu cornuta* gesztusával.

Az ábrázolások elterjedtsége szinte kizárólag az Aquincum (SIHD 98, 166, 682, 743, Ulcisia: SIHD 771) és Intercisa (SIHD 704) közötti ripa menti szakaszra korlátozódik. Egy emlék (SIHD 249) ismert Cibalae térségéből. A típusba sorolt sírjelölők a 2. század első felére tehetőek.

Hasonló elterjedést mutatnak azok az ábrázolások, amelyeken a *manu cornuta*hoz egy további gesztus társul. Mindegyik Pannonia Inferior térségéből származik.⁶² Egy Tácról származó töredékes sztélén (SIHD 103) az egész alakban megjelenített elhunyt nem csak a tekercest tartó bal, de a jobb keze is *manu cornuta* gesztust formál. A sztélé felirata nem maradt meg, így csak az elhunyt jobb oldalán függő kard jelzi, hogy katona volt. Aquincum térségéből származik két, vélhetően 2–3. századi⁶³ sztélé (Budapest: SIHD 109, Százhalombatta: SIHD 161), melyeken a férfiak nem csak a tekercest tartó bal kezükkel mutatják a *manu cornuta* gesztusát, de jobbjuk mutatóujjával is mutatnak a tekercsre (*Einfingergestus*). Mindannyian katonák voltak, ezt a budapesti sztélén (SIHD 109) az alakok oldalán ábrázolt kard, a százhalombattain (SIHD 161) a felirat igazolja. Az utóbbi sírkő tekerccsel ábrázolt alakja a *cohors milliaria Maurorum veteranusa* volt. Egy-ujjas érintő, valamint *manu cornuta* gesztust láthatunk egy Fehéregyháza pusztai sztélé-töredék (SIHD 715) férfialakjának jobb, valamint tekercestartó bal kezén. A sírkő feltehetően Annamatiából került a Duna bal partjára.⁶⁴ Egy aquincumi sírsztélén (SIHD 125) az egyik alak tekercestartó bal kezén *manu cornuta* gesztus figyelhető meg, míg jobbjára két ujjával a tekercsre mutat (*Zweifingergestus*). A felirat szerint katonaként szolgált (*miles legionis, librarius consularis*), sztéléje valamikor a 3. század közepe után készült.⁶⁵ Egy aquincumi lelőhelyű szobor (SIHD 171) is katonát ábrázol. Bal keze *manu cornuta* gesztust mutat, jobb keze két ujjával pedig a baljában tartott tekercest érinti. *Manu cornuta* gesztus látható két, Pécs környéki sztélén (SIHD 196, 248) is, amelyeken talán azért alkalmazták, mert a tekerccses személyek jobb oldalát kitakarják az előttük álló alakok. Az egyik esetben (SIHD 248) a *manu cornuta*t mutató férfi az előtte álló gyermek vállát fogja jobbujjával, így a jobb kéz nem formálhat gesztust. Ez a megoldás sajátos műhelyjellegzetességnek tűnik.

⁶² Szőny területén került elő egy sztélé (SIHD 83), amin a *manu cornuta* gesztus a tekercest tartó alaknál figyelhető meg, azonban a tárgyalt típus ábrázolásaival ellentétben nem a tekercestartó kézen, hanem a másikon.

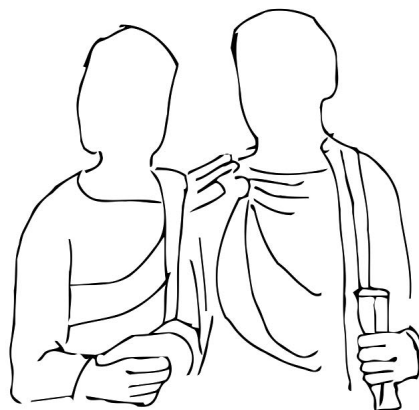
⁶³ SIHD 109: Nagy T. 1971, 120; Erdélyi 1974, 32, SIHD 161: Lásd Kovács Péter kommentárját a *TitAq* 1819 felirathoz.

⁶⁴ Szabó E. 2023a, 75–77 (a lelőhelyről), 80–81 Nr. 4 (a kőemlékről).

⁶⁵ Lásd Németh Margit kommentárját a *TitAq* 731 felirathoz.

3. *Dextrarum iunctio*

A tekercsábrázolásokkal együtt előforduló gesztusok egyike, az ún. *dextrarum iunctio*, azaz a jobbak összekapcsolása (6. kép). Ez a gesztus rendszerint férfi-nő párosnál figyelhető meg, de ábrázolására a Birodalom más területein férfi-férfi és nő-nő páros esetében is akad példa.⁶⁶ Ismertek olyan faragványok, melyeken egy nő és egy férfi ugyan összekapcsolják jobbjait, de tekercs egyiküknél sem látható.⁶⁷ A tekercsábrázolások mellett megjelenő gesztusok tekintetében a *dextrarum iunctio* viszonylag ritkán fordul elő Pannoniában és minden esetben férfi-nő páros kézfogását takarja. A nő mindig a férfi jobbján foglal helyet, a férfi pedig bal kezében többnyire egy tekercsot tart. Kizárólag sztéléken fordul elő és a típus jellegéből fakadóan csak a két- vagy többalakos ábrázolásokon jelenik meg, ezek három esettől (*SIHD* 9, 150, 702) eltekintve kétalakos ábrázolások. A többalakos sztélék egyikén (*SIHD* 9) a portrémező bal szélén egy további nőalak látható, aki a kezét fogó nő könyökét érinti. Egy másik esetben (*SIHD* 702) a férfi és a nő között egy gyerek alakja is fedezhető fel. Legalább három ember – a kezét fogó férfi és nő, valamint egy gyermek – portréját ábrázolta egy töredékes pécsváradi sztélé (*SIHD* 150). A típus tíz síremléke közül csak négyen (*SIHD* 7, 10, 13, 681) maradt meg egészében a felirat, két esetben pedig részlegesen (*SIHD* 4, 150). A sírfeliratok alapján (*SIHD* 4, 7, 10, 13, 681) a tekerccsel ábrázolt férfiak mindannyian rendelkeztek a római polgárjoggal. Közülük hárman is katonák voltak, az egyik személy (*SIHD* 10) az *ala Scubulorum*ban szolgált, egy másik a *legio X Gemina veteranusa* (*SIHD* 13) volt, egy harmadik oldalán pedig kardot ábrázoltak (*SIHD* 702). Két esetben (*SIHD* 7, 10) a kézfogó férfi volt az elhunyt, egyikük feliratát (*SIHD* 7) a felszabadított rabszolganője állította, aki a szövegben nem nevezi magát a feleségének. A másik esetben (*SIHD* 10) a kézfogó férfi lánya állította a feliratot. Ez az ábrázolás óva int attól, hogy a nő-férfi párosban mindig férjet és feleséget lássunk. Egy kétalakos sztélé (*SIHD* 681) az elhunytak lánya és a vejük állított a lány szüleinek, az elhunyt férfit a szöveg *coniunx*ként említi. Csak egy példa van arra (*SIHD* 13), hogy a tekercsot tartó férfi életben volt a felirat

6. kép: *Dextrarum iunctio* ábrázolás
(a szerzők grafikája)

⁶⁶ Galliából ismert egy sztélé (*SIHD* 564 = *CIL* XIII, 5731), amin két férfi látható, akik egymást jobbát fogják, a jobb oldali alak pedig tekercsot fog a baljában. A felirat alapján az elhunyt és az apja. A jelenetet egy harmadik, kisebb méretű alak egészíti ki, aki a *titulus* értelmében az elhunyt fia lehetett. *Dextrarum iunctio* ábrázolása – tekercs nélkül – nő-nő párosnál: Davies 1985, 69 Fig. 7.

⁶⁷ Beszédes 2020, 361 Nr. 508.; *CSIR* D 1.1 365. Egy töredékes sztélé (Migotti et al. 2018, 104 Nr. 1.), mely az egykori pannoniai Aquae Balissae területén került elő, a férfi a tekercs helyett egy kardot tart a kezében.

állításakor, ugyanis a síremlék a feleség (*coniunx*) halála alkalmából készült. A típus főként Pannonia nyugati részén, a későbbi Pannonia Superior térségéből ismert, annak is az északi részéről: Scarbantia *territorium*áról (Sankt Georgen am Leithalgebirge: *SIHD* 4, Walbersdorf: *SIHD* 7, 10), Vindobona környékéről (Wien: *SIHD* 14, Potzneusiedl: *SIHD* 9), illetve Carnuntum területéről (Petronell: *SIHD* 5). Délen Aquae Balissaeből (Daruvar: *SIHD* 727) illetőleg Siscia környékéről (Topusko: *SIHD* 85) került elő egy-egy ábrázolása. Pannonia keleti feléből jóval kisebb számban adatolt, mindössze három sztélén jelenik meg a típus: Aquincum *territorium*án (Budapest: *SIHD* 681, Dunaújváros: *SIHD* 702) és Sopianae környékén (Pécsvárad: *SIHD* 150). Ami az időbeli megoszlásukat illeti, a Scarbantia környéki ábrázolások a legkorábbiak, az 1. század második felének első évtizedeiben készülhettek.⁶⁸ Úgy tűnik ezt követően az ábrázolástípus kiment a divatból, és csak a 2. század végén, de főként a 3. században lett újra népszerű.⁶⁹

4.1. *Einfingergestus*: egy ujjal érint

A típusba sorolható emlékek közös vonása, hogy az ábrázolt személyek jobbuk mutatóujjával érintik a bal kezükben tartott tekercset.

Előfordul egyalakos ábrázolásokon, elsősorban sztélékről (*SIHD* 2, 95, 134) ismert, de medaillon-portrén (*SIHD* 136) és sírszobron (*SIHD* 92) is megjelenik. Két sírsztélén (*SIHD* 95, 134) a tekercset tartó kéz mutatóujját is kinyújtva ábrázolták (7. kép). A felirat – legalább részlegesen – mindhárom sztélén megmaradt, ezek alapján a tekercscsel ábrázolt személyek közül ketten (*SIHD* 95, 134) rendelkeztek a római polgárjoggal, egy személy *peregrinus* (*SIHD* 2) volt. Egyikük sem volt életben, amikor a felirata elkészült. Ketten katonák voltak: egyikük (*SIHD* 95) *cornicen*-ként szolgált, a másik (*SIHD* 2) a *cohors I Augusta Ituraeorum* katonája volt. A sírszobron ábrázolt férfi (*SIHD* 92) katonai szolgálatára karikás övcsatja utal. Az egyik személy (*SIHD* 134) egy 4 évesen elhunyt kisfiú volt, akinek *beneficiarius*ként szolgáló apja állított emléket.⁷⁰ Az altípus főként Aquincumból (*SIHD* 95, 136) és Intercisából (*SIHD* 92, 134) ismert, a legkorábbi előfordulása egy Solvából származó kora Flavius-kori⁷¹

7. kép: *Einfinger* (érintő) gesztus ábrázolása mindkét kézen (a szerzők grafikája)

⁶⁸ *SIHD* 10: Nero korabeli (Lőrincz 2001, 207); *SIHD* 7: 1. század (CSIR Ö 1.5 Sca 8); *SIHD* 4: 80–130 (Beszédes 2020, 391).

⁶⁹ *SIHD* 85: 117–161 (Migotti et al. 2018, 48); *SIHD* 702: 2–3. század (*TitAq* 2160 [Visy]); *SIHD* 5: 200–230 (Beszédes 2020, 323); *SIHD* 681: 3. század első fele (*TitAq* 932 [Németh]); *SIHD* 13: 3. század (Weber 1977, 196); *SIHD* 150: 3. század második harmada (Szabó E. 2024, 85).

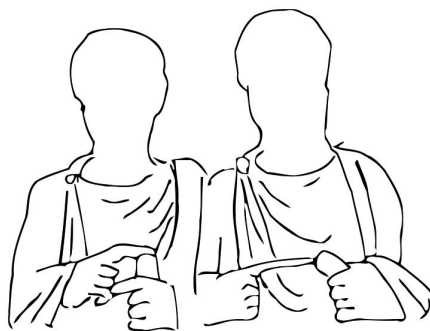
⁷⁰ Hedwig Kenner tévesen gondolta, hogy Aurelius Cassianus nyitott tekercset tart maga elé úgy, hogy a néző olvashassa azt (Kenner 1957, 182). A fiú zárt tekercset tart baljában.

⁷¹ Lőrincz 2001, 269.

sztlélé (SIHD 2), melyet az elhunyt örököse (*heres*) állított. Két síremlék (SIHD 95, 136) a második század közepén készült,⁷² a többi faragvány a 3. századra tehető (SIHD 92, 134).⁷³

A kétalakos ábrázolások között van példa nő-férfi párosra (SIHD 6, 117) és férfi kettősre (SIHD 106, 173) is. Előbbinél a férfi mindig a jobb szélén foglal helyet, a nő pedig a jobbján. Csak az egyik kőemlék (SIHD 117) felirata maradt meg, ez alapján a tekerccses személy rendelkezett a római polgárjoggal, a *legio II Adiutrix veteranusa* volt és még élt a felirat készítésekor. Az egyik sztlélé (SIHD 6) Carnuntumból, a másik (SIHD 117) Mursából került elő, előbbi 130–200⁷⁴ között készülhetett, utóbbi a 2. század közepén.⁷⁵

Mindkét, kettős férfiportét megjelenítő (8. kép) sztlélé felirata három személyt említ. Az egyikben az anyát nem ábrázolták, csak az elhunyt apát és az állítóként megjelölt fiukat (SIHD 173). A másik felirat (SIHD 106) két *libertust* nevez meg, akik *patronus*uknak állították a sztlélé. Talán egyiküket ábrázolták a *patronus*uk mellett, vagy egy olyan férfit (pl. a *patronus* fiát), akit nem említ a sírfelirat. A sztlélé még a *patronus* életében elkészült. A másik esetben (SIHD 173) az egyik tekerccses férfi még élt a feliratállításkor, a másik már nem. Vélhetően mindkét sztlélé a feliratokon elsőként említett személyt ábrázolták a jobb oldalon, aki baljában tekerccset tart és ezt érinti jobbjá mutatóujjával. A fiút (SIHD 173) jobbában tekerccsel, gesztus nélkül ábrázolták, talán azért, mert apját úgy jelenítették meg, hogy kitakarja a fiú bal oldalát. A másik sztlélé (SIHD 106) a bal oldali férfinál ugyanaz a gesztus látható, mint a két egyalakos sírkövön (SIHD 95, 134), azaz nem csak a jobbjá egy ujjával érinti a baljában tartott tekerccset, de utóbbi keze mutatóujját is kinyújtja. Ez vélhetően nem hordoz többletjelentést, nincs egy elhatárolható kör, amelyhez kapcsolódik. Inkább műhelyhagyománynak tekinthető, hiszen ezek az emlékek is Aquincum környékéről (Törökbálint: SIHD 106),⁷⁶ valamint Intercisából (SIHD 173) származnak. Ami a jobb oldali személyeket illeti, egyikük (SIHD 173) aktív katonaként (*miles cohortis milliariae Hemesenorum*) hunyt el, a másik kiszolgált katona (*veteranus legionis II Adiutricis*) volt. Az egyalakos ábrázolásokhoz hasonlóan e két emlék is a 3. századra tehető.⁷⁷

8. kép: *Einfinger* (érintő) gesztus ábrázolása férfi párosnál (a szerzők grafikája)

⁷² SIHD 95: 2. század közepe (*TitAq* 503 [Németh]); SIHD 136: 2. század közepe (*CSIR* U 9 171).

⁷³ SIHD 92: 3. század (Erdélyi 1954, 186); SIHD 134: 3. század (Visy 2016, 156).

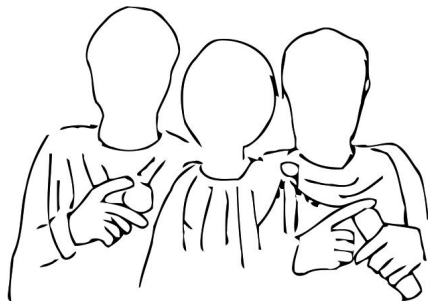
⁷⁴ Beszédes 2020, 326.

⁷⁵ Migotti 2016, 178.

⁷⁶ További példa: SIHD 102.

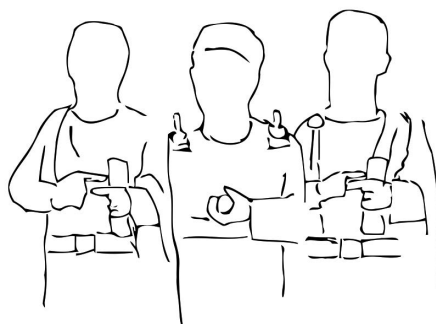
⁷⁷ SIHD 173: 3. század második fele (Visy 2016, 168); SIHD 106: 2. század vége (*TitAq* 1746 [Mráv]).

A háromalakos sírsztélék (9. kép) között két változat különíthető el. Az egyik altípus két felnőttet és egy gyermeket ábrázol (SIHD 58, 711, 751) ugyanazzal az elrendezéssel. A tekercest tartó férfi a jobb szélén helyezkedik el, egyszer (SIHD 58) tekercest tartó balja mutatóujját is kinyújtva, máskor (SIHD 751) gesztus nélkül megjelenítve. A bal szélén egy almát tartó nőalak látható. Kettejük között egy gyermek áll. Egy esetben (SIHD 58) a középső alak egyértelműen lány, a faragvány sérülése miatt nem dönthető el, hogy mi van kezében, vagy hogy egyáltalán ábrázolták-e a kezét. A másik két sztélén középen egy-egy fiú látható, akik jobbjuk egy ujjával érintik a baljukban tartott tárgyat, vagy állatot. Az sem zárható ki, hogy mindkettőjük kezében tekercs látható. Felirat csak egy sztélén (SIHD 751) maradt meg, ez alapján a tekerceses férfi rendelkezett a római polgárjoggal és ő volt az állíttató, a sírkő pedig a 8 éves korában elhunyt fia halála alkalmából készült.

9. kép: Többalakos ábrázolás, egy személynél *Einfinger* (érintő) gesztussal (a szerzők grafikája)

A másik altípuson (10. kép) mindhárom ábrázolt személy felnőtt: két férfi és egy közöttük álló nő (SIHD 52). Mindegyik férfi tekercest tart a bal kezében, amit jobbjuk mutatóujjával érintenek és baljuk mutatóujját is kinyújtják. Bal oldalukon kard lóg, övük is jelzi katona hivatásukat, a felirat alapján egyikük a *legio X Gemina centuriója*, a másik férfi *praetorianus* volt. Noha a *titulus* sérülése miatt teljes bizonyossággal nem azonosíthatók az alakok, biztosnak tekinthető, hogy mindketten rendelkeztek a római polgárjoggal és egyikük sem volt már életben a felirat elkészültekor. Az állíttató – aki *signifer*ként szolgált – az ábrázolt nő fia, valamint az egyik katona testvére lehetett, a harmadik ábrázolt személyhez fűződő kapcsolata pusztán a neveik alapján nem határozható meg. Az altípus síremlékei Aquincumban (SIHD 711), illetve Pannonia Superior déli részén (Lendava: SIHD 752, Lobor: SIHD 52, Trebnje: SIHD 58) kerültek elő és a 2. század második felére vagy a 3. század első felére tehetőek.⁷⁸

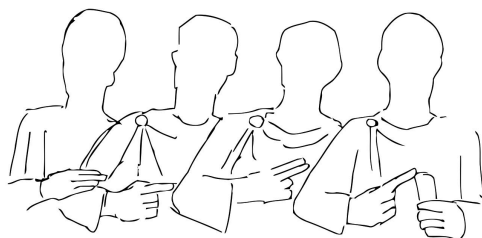

10. kép: Többalakos ábrázolás, több személynél *Einfinger* (érintő) gesztussal (a szerzők grafikája)

A háromnál több személyt ábrázoló sztélék (SIHD 38, 180, 685, 688) esetében is igaz, hogy a jobb szélén elhelyezkedő férfi mindig tekercest tart a baljában, amit a jobbjá

⁷⁸ SIHD 711: 190–210 (Gáspár 2016, 241); SIHD 52: 3. század első fele (Migotti et al. 2018, 97 A[ptNW] I.1).

mutatóujjával érint. Vélhetően egy töredékes képmezőjű sírkő (SIHD 705) is ezt sémát követte. Ezen minden felnőtt férfi gesztust mutat, azonban nem mindegyiküknél látható tekercs (11. kép). Egy aquincumi sztélé (SIHD 685) öt alakot jelenít meg. A felirat is öt személyt említ, mégsem azonosítható mindegyikük az ábrázoláson. A portrémezőben két nő, három férfi (egy felnőtt és két fiú) látható, míg a szövegben két férfi és három nő szerepel. Mindhárom „férfi” baljában

11. kép: Többalakos ábrázolás, többféle gesztussal (a szerzők grafikája)

tekercsét ábrázoltak, amit jobbjuk mutatóujjával érintenek. Egyikük, egy szakállas alak a hátsó sorban, a jobb szélen foglal helyet. Ő a szövegben említett *veteranusszal* azonosítható. A másik két tekercses személy a többiek előtt látható, kisebb méretűnek ábrázolták őket, *sagumot* viselnek, nem feleltethetők meg a feliraton említett személyek egyikével sem. A szöveg alapján a hátsó sorban ábrázolt alakokban az állítató nő nagyanyja, anyja és apja ismerhető fel. Eldönthetetlen, hogy a két tekercses fiú az állítató nő gyermekei, testvérei vagy más rokonai voltak. A felirat említi még az állítató nő férjét. Egy pilisvörösvári sztélén (SIHD 688) egy nőt és három férfit ábrázoltak, ám a felirat legalább kétszer ennyi személyt említ, így az egyes alakok azonosítása kétséges. Tekercs csak a jobb szélen elhelyezkedő férfi kezében figyelhető meg, a másik két férfi csak gesztust mutat. A tekercses alak jobbán álló férfi a jobb keze két ujját, a harmadik férfi pedig csak jobbra mutatóujját nyújtja ki. Meglehet, hogy nem a tekercses alak felé, hanem saját tekercsükre mutatnak, ami kitakart bal oldaluk miatt nem látszódik. Hasonló elrendezés figyelhető meg egy brigetiói sztélén (SIHD 180) is, melynek portrémezőjében összesen hat alakot ábrázoltak, ezek egy nő kivételével mind férfiak. A hátsó sorban két szakállas férfi foglal helyet, az előttük lévő sorban három borotvált arcú férfi, akik balról jobbra egyre alacsonyabbként vannak megjelenítve. Mindegyikük kezében tekercs látható, amit egy ujjal érintenek, vagy rá mutatnak. A megjelenített alakok részlegesen sem takarják ki a mellettük állót. Az ábrázolt személyek a feliratok alapján mindannyian rendelkeztek a római polgárjoggal. A katonai kötődés mindegyik esetben kimutatható, minden sztélén legalább az egyik tekerccsel ábrázolt személy aktív, vagy leszerelt katona volt.⁷⁹ A sírfeliratban azonosítható, tekerccsel megjelenített személyek már nem éltek (SIHD 685, 38), amikor a síremlékük elkészült. Minthogy a sztélék többségét katonának állították, vagy ők maguk voltak az állítatók, nem meglepő, hogy a kőemlékek a *legiók* állomáshelyeként szolgáló Brigetióból (Szöny: SIHD 180) és környékéről (Tata:

⁷⁹ SIHD 38: a sztélén ábrázolt két tekercses személy közül az egyik *veteranus*, az *ala I Ulpia contariorum* egykori *duplicarius*, a másik a *legio I Adiutrix* katonája volt; SIHD 685: a sztélén tekerccsel ábrázolt személyek közül egyikük a *legio II Adiutrix veteranusa* volt; SIHD 688: az ábrázolt férfiak közül legalább hárman a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgáltak.

SIHD 38), illetve Aquincumból (SIHD 151) és *territorium*áról (Pilisvörösvár: SIHD 688, Gyúró: SIHD 705, Tác: SIHD 102, 129) kerültek elő. A sírjelölők kora 2. század második felétől a 3. század második feléig terjed.⁸⁰

4.2. *Einfingergestus: egy ujjal mutat*

A tekercsre történő egyujjas – érintés nélküli – mutató a nem tekercstartó kéz ritkán ábrázolt gesztusa (12. kép). Egységes típusról nem igen lehet beszélni, az egyes ábrázolások között jelentős eltérések vannak, nincsenek általános tendenciák. Elkülöníthető egy csoport, ahol függetlenül az ábrázoltak számától, mindig csak egy személynél látható a tekercs és a gesztus. Elterjedtsége okán helyi szokásnak tűnik, kizárólag Brigetióból és környékéről (Szőny: SIHD 53,⁸¹ 745, Tatabánya: SIHD 20) ismert, két kétalakos szarkofágról és egy egyalakos sztéléről. E síremlékek a 3. századra tehetőek.⁸² Ide sorolható az a 3. század második felében készült,⁸³ Aquincum területéről származó egyalakos sztélé (SIHD 154), amelyet egy 25 évesen elhunyt ifjú számára állíttatott az anyja. Ez annyiban tér el a brigetiói ábrázolásoktól, hogy a férfi jobbra a tekercs fölött merevedik gesztusba. A lelőhelyük alapján nem meglepő, hogy a tekerccsel ábrázolt személyek közül kettő katona volt, egyik (SIHD 20) a *legio I Adiutrix legatus*ának *librarius*a, a másik (SIHD 745) *centurió*ként szolgált. Az alakok elrendezése szempontjából az általános sémát mutatják a kétalakos ábrázolások: a férfi a jobb oldalon, a nő pedig az ő jobbján látható. Két esetben (SIHD 20, 53) a tekerccsel férfiak már nem voltak életben a felirat állításakor, az egyik szarkofágot (SIHD 745) pedig a tekerccsel ábrázolt férj állította a feleségének (*coniunx*). A másik kőkoporsót (SIHD 53) az elhunyt nővére készítette, akit a képmezőben az elhunytat átkarolva jelenítettek meg. Ez egy újabb példa arra, hogy a síremlékeken ábrázolt férfi-nő páros nem feltétlenül házastársakat jelöl. A tatabányai sztélét (SIHD 20) az elhunyt örökösei állíttatták. Két, Aquincum környéki (Budapest: SIHD 109, Százhalombatta: SIHD 161) sírkő – a lelőhelyükön túl – annyiban lóg ki az altípusból, hogy a tekerccset tartó alakok nem csupán a jobbjuk egy ujjával mutatnak a tekercsükre, de a tekerccset tartó baljuk is a *manu cornuta* gesztusba merevedik. A budapesti sztélén (SIHD 109) három alak látható, középen egy nő, a két szélén egy-egy férfi, jobb oldalukon karddal, baljukban

12. kép: *Einfinger* (mutató) gesztus (a szerzők grafikája)

⁸⁰ SIHD 685: 2–3. század (Burger 1959, 25); SIHD 38: 3. század eleje (Lőrincz 2001, 192); SIHD 151: 3. század közepe, második fele (*TitAq* 838 [Németh]).

⁸¹ Az ábrázolt férfi a tekerccset szokatlan módon nem függőlegesen, hanem vízszintesen tartja.

⁸² SIHD 53: 3. század első harmada (Borhy 2006, 43); SIHD 20: Kovács Péter Maximinus Thrax 236-os dakok elleni hadjáratával hozza összefüggésbe (Kovács 2007, 166).

⁸³ Fehér Bence kommentárja a *TitAq* 637 felirathoz.

tekerccsel.⁸⁴ Nagy Tibor szerint semmiképp sem készülhetett a 150–160-as éveknél korábban.⁸⁵ Erdélyi Gizella a 3. század elejére teszi.⁸⁶ A százhalombattai sztélén (SIHD 161) ábrázolt személy kiszolgált katonaként hunyt el valamikor a 2. vagy a 3. század folyamán.⁸⁷ Talán székesfehérvári lelőhelyű az a síremlék-töredék (SIHD 111), amelyen egy ládikát fogó gyermek mellett egy férfi látható, aki jobbját a gyermek vállán nyugtatja, vélhetően emiatt nyújtja ki a tekerccset tartó bal keze mutatóujját. Az altípus ábrázolása-ától abban tér el, hogy a férfit *togában* ábrázolták.

Egy intercisai sztélé (SIHD 698) négy alakot jelenít meg. Tekercs és gesztus csak a felnőtt férfiak esetében látható, kettejük között egy gyümölcsökkel teli tálat tartó nő foglal helyet, s némileg a portrémező alatt – a *tripus*-jelenetbe „csúsztatva” – egy madarat tartó gyermek. A jobb szélén ábrázolt férfi baljában tekerccset tart, míg jobb keze mutatóujjával kissé felfelé mutat. A bal szélső férfi tekerccset tartó bal keze fölé emelt jobbjára két ujját nyújtja ki. A sztélé a 2. században készülhetett.⁸⁸ Balatonfüreden került elő egy ötalakos sírkő (SIHD 45), amelyen két felnőtt férfi, egy felnőtt nő, egy fiú- és egy lánygyermek látható. A férfiak kinyújtják a tekerccset tartó bal kezük mutatóujját, azonban jobbjukat egyáltalán nem ábrázolták. A sztélé sérülése miatt nem dönthető el, hogy a fiúgyermek is gesztust mutat-e. A sírkő a 2. század végére, vagy a 3. század elejére tehető.⁸⁹ Ismert egy-egy töredékes sztélé Aquincumból (SIHD 678), Intercisából (SIHD 115) és Carnuntumból (SIHD 33), amelyek csak fenntartásokkal sorolhatók a tárgyalt típusba. Amennyiben a hiányzó részeiken két ujjal érintő alakok is voltak, akkor az 5.1 csoport-hoz tartoznak.

Az egyujjas gesztusábrázolások között külön kategóriát képeznek azok, amelyekben a kinyújtott mutatóujj a tekerccset tartó kézen figyelhető meg. Ez látható egy aquincumi síremléken (SIHD 105), amely Hadrianus, Traianus, vagy Antoninus Pius uralkodása idején készülhetett.⁹⁰ A felirat nem maradt meg, a faragványon két alak tűnik fel, de lehet, hogy a jelent eredetileg több személyt ábrázolt. A baljában tekerccset tartó férfi a bal oldalon foglal helyet (a nő a balján áll), bal oldalán kard lóg, jobb kezében *vitis*, a tekerccses keze mutatóujját kinyújtja.⁹¹ Hasonló pózban ábrázolták Környén előkerült sztéléjén

⁸⁴ Talán egy intercisai sztélé ábrázolása is ehhez hasonló (Nagy M. 2007, 41 Nr. 28). A fő képmezőben bal oldalon karddal felővezett katona, aki jobbajával ruhája szegélyét fogja és kinyújtja a mutatóujját, ám bizonytalan, hogy valóban tekerccset tart-e a baljában.

⁸⁵ Nagy T. 1971, 120.

⁸⁶ Erdélyi 1974, 32.

⁸⁷ Lásd Kovács Péter kommentárját a *TitAq* 1819 felirathoz.

⁸⁸ Visy 2016, 232.

⁸⁹ Palágyi 2004, 37.

⁹⁰ Barkóczi 1982, 31; Barkóczi 1983, 133.

⁹¹ A tekerccset tartó kéz mutatóujjának (és középsőujjának) kinyújtása számos további síremléken (SIHD 34, 45, 52, 58, 95, 105, 106, 107, 134, 179, 184, 673, 687) megfigyelhető, ám úgy tűnik, nem áll mögötte plusz-jelentéstartalom. Van arra példa, hogy több, tekerccsel ábrázolt személy közül csak egyikük mutatja

Batót (*SIHD* 34), aki jobbával a ruháját fogja, a tekercset tartó bal keze mutatóját pedig kinyújtja. Az *explorator*ként szolgált Batónak apja állított síremléket. Egy Intercisából származó, felirat nélküli sztélé-töredék (*SIHD* 687) háromtagú családot ábrázol ülve. A jelenet jobb szélén foglal helyet a férfi, aki tekercset tartó bal keze mutatóját kinyújtja, jobbán egy őslakos viseletben ábrázolt nő ül, köztük pedig egy lánygyermek. Az ábrázolás a 2. század első felére tehető.⁹² Ez a gesztus figyelhető meg egy klosterneuburgi sztélén (*SIHD* 184), amelynek felirata is megmaradt, így tudjuk, hogy Ulpius Avitus és öt családtagja számára készült. A portémézőben mindannyiukat megjelenítették. Avitus a *cohors I Aelia milliarium sagittaria equitata* kiszolgált katonája volt, minthogy az egységet Hadrianus hozta létre és vélhetően 118/119-től állomásozott a klosterneuburgi táborban, a sztélé legkorábban Antoninus Pius uralkodása idején készülhetett.⁹³ A felirat állításakor Avitus már nem volt életben, miként felesége és három gyermekük sem. A síremléket lányuk, Victoria emelte számukra. Avitus a megszokott helyen, a portéméző jobb szélén foglal helyet, tekercset tartó balja mutatóját kinyújtja.

A fentivel azonos műhelyből, vagy műhelyhagyományt folytató mester keze közül került ki egy másik klosterneuburgi sztélé (*SIHD* 40). Felirata nem maradt meg, portrémezőjében a bal szélén egy nőalak, aki egy gyermeket tart a kezében, a jobb szélén egy szakállas férfi, aki jobbában tekercset tart, amire bal keze mutatóját helyezi. A két felnőtt között további két kisebb alakot ábrázoltak, az egyik kezében alma, a másik jobb keze mutatójával a szakállas férfi felé mutat. A két klosterneuburgi sztélé differenciált tekercs- és gesztusmegjelenítése azt bizonyítja, hogy az ábrázolástípusok nem pusztán az egyes műhelyek sajátos jellegzetességei voltak.

5.1. *Zweifingergestus: két ujjal érint*

A tekercssel ábrázolt személyeknél, vagy a velük egy képmezőben megjelenített alakoknál gyakran figyelhetünk meg különleges ujj- és kéztartást. E gesztusuk közül meszse a leggyakoribb, amikor a tekercstartó személy két ujját (mutató- és középsőujját) a másik kezében tartott tekercsre helyezi. Jelenleg közel hetven ábrázolás ismert Pannoniából, amely ebbe a típusba sorolható. Az ábrázolások között akadnak kisebb-nagyobb különbségek, így néhány altípus is elkülöníthető.

Noha inkább a többalakos ábrázolásokra jellemző, egyalakos változatokon is előfordul a típus, leginkább sztéléken (*SIHD* 1, 23, 93, 124, 153, 156), de medaillon-portrén (*SIHD*

e gesztust (*SIHD* 179), de egyalakos síremlékeken (pl. *SIHD* 34) is előfordul, így nem szolgálhat egyes személyek kiemelésére. Olykor több alak is ezt a gesztust mutatja (*SIHD* 52). A gyerekkorukban elhunytaknál (*SIHD* 134) éppúgy megfigyelhető, mint felnőttek esetében. A felirat készítésekor még életben lévő (*SIHD* 106) és már elhunyt személyeknél (*SIHD* 52) is látható. Az így ábrázoltak között akadnak katonák, de bizonyos, hogy nem volt mindegyikük katona.

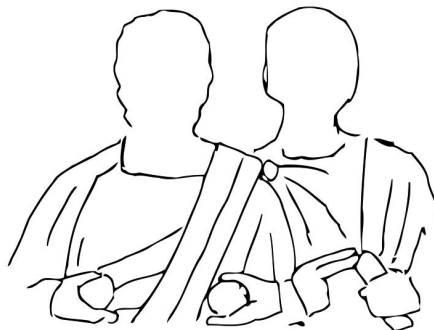
⁹² Barkóczy 1983, 30; Barkóczy 1983, 131.

⁹³ Lőrincz 2001, 41.

137) és sírszobrokon (SIHD 159, 162, 171) is látható. Főként Pannonia Inferior területéről ismert (Aquincum és környéke: SIHD 124, 137, 153, 156, 171, 93, Intercisa: SIHD 159, Sopianae: SIHD 1, Cibalae: SIHD 162), de Pannonia Superiorban is adatolt (Poetovio: SIHD 23, Pannonhalma: SIHD 176). Mindössze egy kőemlék felirata tekinthető teljesnek (SIHD 124), egy további töredékesen maradt fent (SIHD 23). Ezek alapján a tekerccsel ábrázolt személyek már nem voltak életben a felirat állításakor. Az előbbi feliratot az elhunyt anyja és *libertusa* állította. Utóbbi felirat szerint az elhunyt segédlevéltáros volt (*adiutor tabulariorum provinciae Pannoniae Superioris*). Viselt hivatalát jelzi a jobb keze mögött ábrázolt tekercsköteg (*chartae alligatae*) is. A többi síremléken csupán az ábrázolt tárgyakból következtethetünk az elhunyt foglalkozására: egy férfi oldalán kard látható (SIHD 1), egy másik öltözetén a karikás övcsat utal a katonai szolgálatára (SIHD 176), egy sírszobron megjelenített alak (SIHD 159) ugyancsak karikás övcsatot visel, balján sasfejen végződő markolatú kard lóg. Egy másik sírszobor (SIHD 171) szintén katonát ábrázol, aki izomvértet visel, így magasabb rangú személy lehetett. Jobb keze két ujjával a baljában tartott tekercsét érinti, tekercstartó bal keze *manu cornuta* gesztust mutat, lábánál tekercsköteg. Egy medaillonon (SIHD 137) a helytartói törzsjelvény jelzi, hogy a tekerccsel ábrázolt férfi a helytartó szolgálatában tevékenykedett (talán *beneficiarius*ként). A kőemlékek 3. századra tehetőek.⁹⁴

A kétalakos ábrázolások többnyire nő-férfi párost jelenítenek meg (13. kép). Az altípus ismert szarkofágról (SIHD 69, 123, 694, 713, 744), sztélééről (SIHD 36, 37, 44, 57, 72, 84, 91, 130, 197) és medaillonról (SIHD 143). A férfi általában a jobb, a nő a bal oldalon foglal helyet, két síremléken ennek fordítottja figyelhető meg. Utóbbi kivételek háttérben az áll, hogy egyik esetben a nő a tekerccsel ábrázolt férfi anyja (SIHD 91), a másikban pedig a nagyanyja (SIHD 44) volt. Arra is van példa (SIHD 84), hogy a két alak elhelyezkedése az általános mintát követi, ám a felirat alapján anyát és fiát ábrázolja a faragvány.

A kétalakos ábrázolások között akad egy problémás darab is: a szarkofág (SIHD 694) felirata egy házaspárt említ, azonban mindkét képműzben egy tekercsét tartó férfit ábrázoltak, kerek csatos övvel, bal oldalukon lelogó karddal. A másik változatot (14. kép) az apa-fiú páros (SIHD 130, 197, 744) ábrázolása jelenti. Egy esetben az apát (SIHD 130), egy másikban (SIHD 744) vélhetően a fiút *togában* ábrázolták. Egyaránt akad arra példa, hogy tekercs csak az apa (SIHD 130), csak a fiú (SIHD 197), vagy mindkettőjük kezében látható (SIHD 744). A két utóbbi – egy sztélé (SIHD 197) és egy szarkofág (SIHD 744) –

13. kép: *Zweifinger* (érintő) gesztus nő-férfi páros esetében (a szerzők grafikája)

⁹⁴ SIHD 124: Németh Margit kommentárja a *TitAq* 529 felirathoz; SIHD 176: CSIR U 2 100.

kiemelt figyelmet érdemel. Óbudán, feltehetően közös sírparcellából⁹⁵ kerültek elő. A kisméretű szarkofágot (SIHD 744) a felirat szerint Aurelius Bitus, a *legio II Adiutrix* kürtöse készítette Aurelius Vitalinusnak, a négyéves, tizenegy hónapos és tizennyolcnapos korában elhunyt fiának. A szarkofág jobb oldali képmezőjében Bitus magát ábrázoltatta: *sagumban*, karikás övcsatban, baljában tekercest tartva és azt jobbjá két ujjával érintve, a háta mögött *cornuval*. A bal oldali képmezőben látható alak jobb keze két ujjával érinti a baljában tartott tárgyat, feltehetően egy tekercest. Ő talán Vitalinus. A szarkofág lelőhelyéről előkerült egy sírsztélé (SIHD 197) is, amelyen ugyancsak két alak látható. Az egyik baljában *scutumot* és *cornut* tart, jobb oldalán kard lóg, jobbjával vélhetően a *cornu* fúvókáját⁹⁶ markolja. A hangszerrel ábrázolt férfi a szarkofágról már ismert *cornicen*, Aurelius Bitus. A kürtös jobb oldalán egy kisebb méretű alak látható, aki a katonák karikás csatos övét viseli és egy oltárszerű talapzaton áll. Baljában tekercest tart, amit jobbjá két ujjával érint. A két alak vagy ugyanazt a személyt ábrázolja különböző élethelyzetekben, nevezetesen Bitust,⁹⁷ vagy a talapzaton álló, kisebb méretű alak egy másik személyt jelenít meg. A sztélét a feleség készítette a férjének (*coniunx*), valamint három fiának és egy lányának. A halálozási életkort csak a *cornicen* és az egyik fiú, a szarkofágról már ismert Aurelius Vitalinus esetében tüntették fel. Amennyiben a két sírrel a kürtös mellett ábrázolt alak Vitalinusszal azonosítható, ő az egyik legfiatalabb ismert személy Pannoniából, akit tekerccsel ábrázoltak. A gyerekek tekerccsel való megjelenítése nem példa nélküli, a 3. századtól megfigyelhető jelenség, főként a többalakos, családi ábrázolásokon fordul elő. Az ábrázolástípus tekercest tartó személyei azonban zömmel felnőtt férfiak voltak. A megmaradt feliratok tanúsága szerint Dases, Tastus fia (SIHD 36) kivételével mindannyian rendelkeztek a római polgárjoggal. Többségük már nem volt életben a feliratállításkor,⁹⁸ de akad ellenpélda is (SIHD 694, 744). A tekerccses személyek mintegy fele katonaként szolgált,⁹⁹ jobbára *sagumot* viselnek, de előfordul, hogy *togában* ábrázolták őket (SIHD 69, 72, 84, 123, 130). Azokat az eseteket (SIHD 694, 744) leszámítva, amikor maga a tekerccsel ábrázolt férfi volt az állíttató, a

14. kép: *Zweifinger* (érintő) gesztus apa-fiú párosnál (a szerzők grafikája)

⁹⁵ Bécsi út 102. Lásd: Kuzsinszky 1900, 34, 36.

⁹⁶ Fúvóka: Kuzsinszky 1900, 35; Hofmann 1905, 81; Stoll 2006, 303; Ďurianová 2011, 53; Ubl 2013, XXIX; Gáspár 2016, 450. Tekercs: CIL III, 15159 [Domaszewski]; Schober 1923, 74; Németh 1999, 52; *TitAq* 545 [Németh]; Perea Yébenes 2009, 71. Mindkét lehetőséget felveti: Erdélyi 1974, 47; Novotnik 2019, 110.

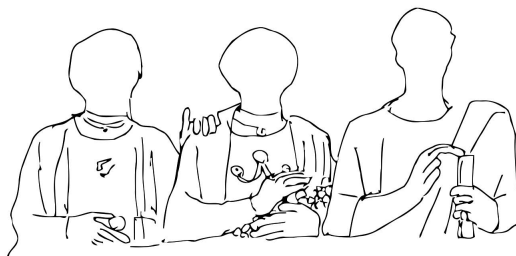
⁹⁷ Ezen a véleményen van: Perea Yébenes 2009, 72.

⁹⁸ SIHD 36, 44, 84, 91, 197, 713, 744.

⁹⁹ SIHD 44: *miles cohortis miliariae Hemesenorum*; SIHD 713: *miles legionis II Adiutricis, adiutor officii rationum militum*; SIHD 694: *beneficiarius consularis legionis I Adiutricis*; SIHD 744: *cornicen legionis II Adiutricis*.

síremlékeket jellemzően a családtagok készítették: unokatestvér,¹⁰⁰ a feleség és az elhunyt egy másik örököse (*heredes*: SIHD 36), a feleség (*coniunx*: SIHD 197, 713). Örököst három *titulus* említ, nem meglepő, hogy a végrendeletre való utalás is csak ezeken feliratokon jelenik meg.¹⁰¹ Az altípus Pannonia Inferiorban gyakori (Aquincum: SIHD 123, 197, 713, 744, Vereb: SIHD 91, Intercisa: SIHD 143, 694, Sirmium: SIHD 130), de Pannonia Superior területén (Brigetio: SIHD 37, Tata: SIHD 36, Solva: SIHD 72, Somlóvásárhely: SIHD 44, Daruvar: SIHD 69, Črnomelj: SIHD 57, Zala megye(?): SIHD 84) is előfordul. Az alcsoport emlékei főként a 2. század második felére és a 3. századra tehetőek.¹⁰²

Noha egyes ábrázolásokon (15. kép) kettőnél több alakot jelenítettek meg, ezek esetében is csak egy személynél látható tekercs és gesztus. Ennek részben az az oka, hogy az ábrázoltak (3–5 fő) között csak egy felnőtt férfi van. Az altípus főként sztélékről ismert,¹⁰³ de medaillon-portrén (SIHD 139, 140, 141) és sírláda fedelén is megjelenik (SIHD 79). Felirat csak egy esetben (SIHD 110) maradt meg. Ennek értelmében a tekercses férfi *veteranus* volt, a sztélé halálakor felesége (*coniunx*) és fia állította, aki már felnőtt férfi volt, hiszen a *legio I Adiutrix*ben szolgált, mégis gyerekként ábrázolták a portrémezőben. Egy négyalakos sírsztélén (SIHD 107) két nő, egy gyermek és egy felnőtt férfi látható. Annyiban tér el az általános modelltől, hogy a tekercses férfi balja mutatoujját is kinyújtja. A felirat nem maradt meg. Szomodról ismert egy háromalakos síremlék (SIHD 71), amely két nőt és egy férfit ábrázol. Különlegességét az adja, hogy a tekercses férfi a többségtől eltérően *togát* visel,¹⁰⁴ a középső nőalak pedig *mappát* tart a kezében. Egy verebi sírsztélé (SIHD 706) is némileg eltér a sémától. Összesen hat alakot ábrázoltak rajta, közülük négyen felnőttek. Csak egyikük tart tekercses a kezében és ő az egyedüli, aki gesztust mutat, ám nem a képmező jobb szélén, hanem középen foglal helyet. A felirat töredékessége miatt a tekercses alak nem azonosítható egyértelműen egyik személlyel sem, akit a szöveg említ, de vélhetően már nem volt életben a felirat állításakor. Azonos

15. kép: Többalakos ábrázoláson
Zweifinger (érintő) gesztus egy személynél
(a szerzők grafikája)

¹⁰⁰ SIHD 44: *consobrinus*; SIHD 91: *avunculus et heres*.

¹⁰¹ SIHD 36: *Ex voluptate(!) testamenti*; SIHD 84: *ex voluntate testamenti*; SIHD 91: *ex testamento*.

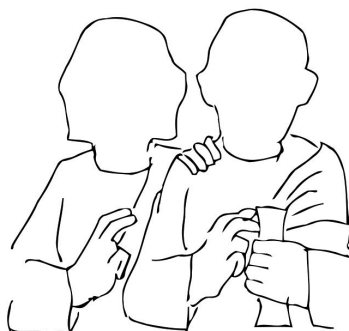
¹⁰² SIHD 37: 2–3. század (Borhy 2006, 65); SIHD 44: 3. század első fele (CSIR U 8 90); SIHD 694: 3. század első harmada (Visy 2016, 184), SIHD 197, 744: 3. század (*TitAq* 545 és 546 [Németh]); SIHD 713: 3. század (*TitAq* 643 [Mráv–Németh]).

¹⁰³ SIHD 11, 70, 71, 110, 164, 183, 673, 700.

¹⁰⁴ Intercisa területéről két töredékes szobor (SIHD 675, 772) ismert, amely *togát* viselő, baljában tekercses tartó és azt jobbjára két ujjával érintő személyt ábrázolt. A vélhetően sírkerület vagy *aedicula* részét képező szobrok a 3. század elején készülhettek (Erdélyi 1974, 83.). Egy harmadik, szintén a 3. században készült (Nagy M. 2007, 180) szobor (SIHD 172) is ezekhez hasonló lehetett.

műhely alkotása egy másik verebi sztélé (SIHD 91), ezen az anya és fia ábrázolása az általános trendet követi, ami megerősíti, hogy az egyes típusok nem pusztán műhelyjellegzetességek voltak. Kapospulán (Heténypuszta) került elő egy sírkő töredéke (SIHD 676), amelyen a portrémező jobb szélén az általános sémának megfelelően egy férfi látható. Bal kezében tartott tekercsét jobbjára két ujjával érinti. Jobbján két alak, mindegyiküknél *tetrptychon*, baljukban *stylust* tartanak. A töredékes portrémezőből egy kisebb méretűnek ábrázolt fiú alakja is megmaradt, aki előtt valószínűleg egy madarat ábrázoltak. A 2–3. századra keltezhető¹⁰⁵ síremlék felirata nem maradt meg. Az altípus földrajzi elterjedése a korábbiakhoz hasonló képet mutat: Savaria (Neumarkt im Tauchental: SIHD 11), Poetovio (SIHD 79), Brigetio (Szomod: SIHD 71), Mogionibus (Környe: SIHD 183, Császár: SIHD 70), Kospula (SIHD 676), Aquincum (SIHD 107, 110, 139, 141, 164), Budaörs (SIHD 140), Intercisa (SIHD 700), Vereb (SIHD 91, 706). E kőemlékek ugyancsak a 2–3. századra tehetőek.¹⁰⁶

Azoknál az ábrázolásoknál (16. kép), ahol a tekercsét tartó férfiak ellentétes kezük két ujjával mutatnak a tekercs felé, vagy érintik azt, előfordul, hogy a velük egy portrémezőben szereplő nők is másolják ezt a gesztust. Ők is két ujjal a tekercsét tartó személy felé mutatnak, aki a képmező jobb szélén foglal helyet. Az altípus kétalakos (SIHD 8, 73) és többalakos ábrázolásokon is előfordul, olykor több, tekercsét tartó, illetve gesztust mutató személlyel (SIHD 691, 708).¹⁰⁷ Egy savariai sztélén (SIHD 19) kizárólag a nő mutat *Zweifingergestust*, sem a tekercsét tartó alaknál, sem a harmadik személynél nem jelenítettek meg gesztust. A tekerces férfi két kézzel tartja a tekercsét, a harmadik alak a kardját, valamint a *sagum* szegélyét fogja. Ha több nő is látható a jelenetben (SIHD 708), akkor is csak egyikük, kizárólag felnőtt személy mutatja a *Zweifingergestust*. Jelenleg hat (Savaria: SIHD 19, Aquincum: SIHD 691, 708, Brigetio: SIHD 73, Aquae Iasae: SIHD 8) olyan ábrázolás ismert – mind sírsztéléről –, amelyen ez a jelenség figyelhető meg, illetve egy további eset (SIHD 14), amikor a nő jobb kezével *manu cornuta* gesztust mutat.¹⁰⁸ Lehetséges, hogy azokon az ábrázolásokon is ez az altípus ismerhető fel, ahol a nők ruharedőjüket tartják,¹⁰⁹ bár ez előfordul olyan faragványokon is, ahol nincs tekercsét tartó személy.¹¹⁰ Valószínűbb,

16. kép: Gesztust mutató nő
(a szerzők grafikája)

¹⁰⁵ CSIR U 7 41.

¹⁰⁶ SIHD 11: 2. század (CSIR Ö 1,5 Sav 7); SIHD 70: 2. század (Nagy M. 2007, 56.); SIHD 141: 2–3. század (CSIR U 9 156); SIHD 139: 3. század első fele (CSIR U 9 170). SIHD 140: 2. század vége – 3. század első fele (Mráv 2014, 107).

¹⁰⁷ A sztélék felirata hiányzik, így az ábrázolt személyek nem azonosíthatók.

¹⁰⁸ Ehhez hasonló eset figyelhető meg egy viminaciumi sztélén (SIHD 188).

¹⁰⁹ Pl.: SIHD 35, 36, 37, 71, 115, 128, 138, 158, 164, 248, 674, 677, 695, 711.

¹¹⁰ Nagy T. 1971, 148 (77. kép); Szirmai 1973, 173 (2. kép); Nagy M. 2007, 150–151 Nr. 166.

hogy ez a kéztartás inkább az etiketthez kapcsolódott,¹¹¹ nem a mutató gesztusaként értelmezendő és nincs összefüggésben a tekercsekkel. Ahol a nők egyértelműen mutatnak, a jelenség hátterében nem az állhat, hogy a gesztus mutató nő már nem volt életben a felirat állításakor, legalábbis egy esetben biztosan a nő volt az állíttató (SIHD 19). Két felirat szerint (SIHD 14, 73) a nő már nem élt a síremlék készítésekor. A *manu cornutata* mutató nő (SIHD 14) megjelenítése rendhagyó. Ő az egyetlen, akinél felmerülhet, hogy *peregrina* volt, a többiek rendelkeztek a római polgárjoggal. Míg a többi sztélé rendre a 2. század végére vagy a 3. századra tehető, ez a síremlék vélhetően még a 2. század második felében készült. Ez az alcsoport egyetlen olyan emléke, ahol a felirat alapján a tekercset tartó férfi feleségként (*coniunx*) azonosítható a gesztust mutató nő. Felvethető, hogy a nők nem a férfiak tekercsére mutatnak, hanem a sajátjukra, amely az alakok elrendezése miatt nem látható. Két esetben (SIHD 691, 708) a nők bal oldalát a mellettük lévő alak valóban kitakarja, ám három ábrázoláson (SIHD 8, 14, 19) a baljukkal egy másik alak vállát fogják, egy továbbin a nő bal kezében egy ládika látható (SIHD 73). Mindazonáltal Siscia környékéről ismert egy szarkofág (SIHD 182), egy hamvurna (SIHD 63) és egy sztélé (SIHD 181), amelyeken a bal kezükben talán tekercset tartó nőalakok jelennek meg (17. kép). A hamvurnán (SIHD 63) a nő jobb kezén a kétujjas mutató gesztusa is megfigyelhető. Két ábrázoláson (SIHD 181, 182) a jobbjukban feltehetően almát tartanak, egyikük (SIHD 181) „tekercses” keze *manu cornuta* gesztust formál. Két esetben (SIHD 63, 181) – a mellettük ábrázolt férfiaktól eltérően – nem függőlegesen, hanem 45 fokban megdöntve tartják a kezükben lévő feltekercselt tárgyat és egyikük (SIHD 63) nem a közepénél, hanem a tetején markolja. Lehetséges, hogy e két ábrázoláson a nők valójában *mappát* fognak baljukban. A harmadik példán (SIHD 182) a nő az egyetlen tekercses alak és a szarkofágláda bal oldali képmezőjében látható. A jobb oldali képmezőben egy *tunicás*, jobbában csészét, baljával a vállán átvett kendőt (*mappa*) fogó szolgálat ábrázoltak. A hamvurnán (SIHD 63) a nő szintén a láda bal oldali képmezőjében látható, a jobb oldaliban egy karikás övcsatot és *sagumot* viselő férfit ábrázoltak, aki a baljában tartott tekercsét jobbra két ujjával érinti. A sztélé (SIHD 181) három alakja közül a középső a nő, tőle balra és jobbra is egy-egy karikás övcsatos, *sagumot* viselő férfi, akik két ujjal mutatnak a baljukban tartott tekercsre, és mindketten kinyújtják bal kezük mutatóujját is. A jobb oldali alaknál sasfej markolatú kard vagy *vitis* látható. A bal oldali férfi mellett a képmező balszélén tekercsköteget (*chartae alligatae*) ábrázoltak, a tetején *diptichonnal*. A sztélé felirata nem maradt meg, a szarkofágon és a hamvurnán ábrázolt

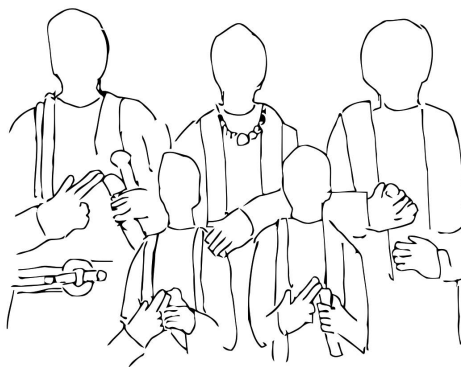
17. kép: Tekercset tartó nő
(a szerzők grafikája)

¹¹¹ Freigang 1997, 319–320.

tekerccses személyek rendelkeztek a római polgárjoggal és a feliratuk készítésekor még mindannyian életben voltak. A párt ábrázoló hamvurna (SIHD 63) férfialakja a *legio XIII Gemina veteranusa* volt, a helytartó egykori *beneficiarius*a, a nőalak pedig a kiszolgált katona feleségeként (*coniunx*) azonosítható. A nőt és szolgálot megjelenítő szarkofágot (SIHD 182) a sírfelirat értelmében egy *senatori* rendű nő (*clarissima femina*) készítette magának.¹¹² Kérdéses, hogy a magas rangú nőt jeleníti-e meg a tekerccses személy, vagy a jobb oldali férfi szolgáló női szolgálóját.¹¹³ Utóbbi esetben a feltekerccselt tárgyat *mappaként* kell azonosítanunk. A kőemlékek vélhetően egy szűkebb időszakra tehetőek, a 3. század közepe táján, vagy valamikor a század második felében készülhettek.¹¹⁴

Az altípus tekerccset tartó férfialakjai – a megmaradt feliratok alapján – mindannyian rendelkeztek a római polgárjoggal. Kevésbé állapítható meg, hogy hányan voltak közülük életben a felirat állításakor. Egy egyesetben (SIHD 73) a tekerccsel ábrázolt férfi volt az állíttató. Az ábrázolástípus nem koncentrálna szűkebb területre, alapvetően urbanizált településeken figyelhető meg, főként Pannonia nyugati felében (Vindobona: SIHD 14, Savaria: SIHD 19, Aquae Iasae: SIHD 8, Naszály: SIHD 73), de keleten is előfordul (Aquincum: SIHD 691). A típus síremlékei vélhetően a Severus-kor elejétől a 3. század közepéig terjedő időszakon belül készülhettek.¹¹⁵

A többalakos ábrázolások (18. kép) további altípusát azok a kőemlékek képezik, amelyeken az összes ábrázolt férfi, ifjú vagy fiúgyermek tekerccset tart az egyik kezében és a tekerccsére gesztussal mutat, vagy érinti azt.¹¹⁶ A portrémezők első sorában ábrázolt személyek fiatal korát a többiekhez mérten kisebb alakjuk jelzi. Egy estében (SIHD 736) a felirat is megerősíti, hogy egy 6 évesen elhunyt fiút ábrázoltak. A megjelenített fiúk mindig a bal kezükben tartják a tekerccset, amit a jobbjuk két ujjával érintenek.¹¹⁷ Az altípus jellemzően 3–6-alakos szélékről ismert.¹¹⁸ De egy kilencalakos sztélén (SIHD 674) is

18. kép: Minden ábrázolt férfi *Zweifinger* (érintő) gesztust mutat (a szerzők grafikája)

¹¹² A *clarissima* cím viselésének feltételeit lásd: Kelemen 2010, 84–86.

¹¹³ A problémáról részletesen: Migotti 2007.

¹¹⁴ SIHD 63: Migotti et al. 2018, 32; SIHD 182: Migotti et al. 2018, 22; SIHD 181: Migotti et al. 2018, 51.

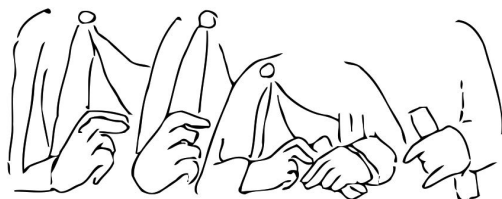
¹¹⁵ SIHD 19: 2. század második fele (Tóth E. 2011, 152), 2. század vége (Nagy M. 2007, 117); SIHD 8: 3. század első fele (Migotti et al. 2018, 130); SIHD 73: 3. század (Kovács–Lőrincz 2010, 287).

¹¹⁶ Egy pécsi sztélén (SIHD 248) a felnőtt férfinál tekerccs, a fiúgyermeknél viszont nyitott *diptychon* látható, amire a jobbában tartott *stylus*szal ír.

¹¹⁷ SIHD 43, 51, 108, 196, 703, 736.

¹¹⁸ SIHD 43, 47, 51, 77, 81, 108, 127, 170, 179, 196, 200, 672, 677, 695, 703, 710, 736. Vélhetően ide sorolható töredékek: SIHD 35, 170.

azonosítható. A többi tekercses alak elhelyezésénél ugyanaz az általános rendezési elv rajzolódik ki, mint a több altípus esetében. A legidősebb férfi jellemzően a portrémező jobb szélén foglal helyet s rendszerint két ujjával érinti a másik kezében lévő tekercsét.¹¹⁹ Két síremléken (SIHD 77, 674) a jobb szélső tekercses férfi az előtte álló lánygyermek vállát fogja. Egy sztélén (SIHD 108) a jobb szélső tekercses férfi azért nem mutat gesztust, mert a mellette álló nőt karolja át. De arra is van példa (SIHD 196, 248), hogy a tekercsét tartó kezével *manu cornuta* gesztust mutat. Az egyik esetben (SIHD 196) vélhetően azért, mert az előtte álló alak kitakarja a jobbját, a másik példán (SIHD 248) a *manu cornutát* mutató férfi az előtte álló gyermek vállát fogja jobbával. Ez a megoldás (19. kép) is műhelyjellegzetességnek tűnik, ugyanis csak pécsi lelőhelyű emlékekről ismert. A háromalakos ábrázolásokon, melyeken két felnőtt férfit és egy nőt ábrázoltak,¹²⁰ öt esetben (SIHD 81, 127, 175, 695, 710) úgy helyezték el a férfiakat, hogy azok közrefogják a nőt, a jobb szélső férfiak pedig nem érintik a tekercsüket, csak két ujjal mutatnak felé.¹²¹ Csak az egyik síremlék (SIHD 695) felirata maradt meg, ez alapján egy anyát és két fiát ábrázolja a sztélé. Két ábrázoláson (SIHD 672, 677) a nő a bal szélén foglal helyet és mindkét férfi két ujjal érinti a tekercsét. Az egyik esetben (SIHD 677) részlegesen megmaradt a felirat is, ám nem lehet biztonsággal megfeleltetni a portrémezőben ábrázolt alakokat a szövegben említett személyekkel. E sztélé (kép: jelen kötet borítóján) kapcsán egy másik probléma is felmerül. Noha általánosságban elmondható, hogy az altípus kőemlékein a nőknél nem látható sem tekercs, sem gesztus, lehetséges, hogy ezen a sztélén a nőalak is tekercsét tart a bal kezében, amelyre jobbjával mutat. Megfontolandó, hogy inkább az ábrázolás harmonikus egysége miatt jelenítették meg hasonló testtartásban az alakokat, a nő pedig valójában kendőt (*mappa*) és nem tekercsét tart a baljában. A vele együtt ábrázolt férfiakkal ellentétben a kezében lévő tárgyat nem középen, hanem a felső végén fogja, ez egy kendő esetében indokolt, hiszen nincs olyan tartása, mint egy tekercsnek. A portrémező alatti *tripus*-jeleneten („pannonische Totenmahl”) a női szolga ugyancsak a felső végén fogja jobbával a *mappát*. Egy esetben (SIHD 43) fordul elő, hogy a harmadik ábrázolt személy gyermek volt, ő a szülei előtt foglal helyet. A háromnál több alakos ábrázolásokon a felnőtt férfiak a mező szélén helyezkednek el. Jobb oldalon csak egy tekercsstartó férfit ábrázoltak és rendszerint a bal oldalra helyezik el a további tekercses férfiakat. Két példán a bal szélső alak egy ujjal érinti a tekercsét (SIHD 47, 200), az egyik esetben (SIHD 200) a tőle jobbra lévő férfi

19. kép: Különböző *Zweifingergestus*-ábrázolások egy képmezőn belül (a szerzők grafikája)

¹¹⁹ SIHD 43, 47, 81, 127, 179, 200, 672, 677, 695, 736.

¹²⁰ SIHD 81, 127, 175, 672, 677, 695, 710.

¹²¹ Az egyik esetben (SIHD 81) lehet, hogy az illető a kardja markolatát fogja és nem tekercsét tart.

két ujjal érinti a tekercset, a másikon (SIHD 47) egy fiú ábrázolása látható, azonban a sztélé töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy a gyerek tartott-e tekercset és mutatott-e gesztust. A felirat megőrződött, amely alapján a bal szélső tekercses alak, a jobb oldali tekercses férfi fia volt és 25 évesen hunyt el katonai szolgálata alatt. Más esetekben a bal szélén ábrázolt férfi két ujjal érinti a tekercset (SIHD 77, 703). Az egyik sztélén (SIHD 703) egy rendhagyó jelenség figyelhető meg. A tekercses alakok között akad egy, aki bal kezével nyitott tekercset fog, amire a jobbjaiban tartott *stylusszal* ír. Hozzávetőleg a portrémező közepén foglal helyet, a balján ábrázolt, vélhetően két további alak nem maradt meg, miként a feliratos mező sem. A típus síremlékeit tekintve a legtöbb tekercses alak egy külsővái sztélén (SIHD 179) látható. Két regiszterben összesen hat személyt jelenítettek meg, közülük négyen tartanak tekercset. A felső regiszterben csak a jobb szélső alaknál látható tekercs, amelyet a jobbja két ujjával érint és tekercstartó baljának mutatóujját is kinyújtja. Rajta kívül még két nő foglal helyet a felső regiszterben, náluk sem tekercs, sem gesztus nem azonosítható. Az alsó regiszterben három férfi található, baljukban mindhárman tekercset tartanak, amit jobbjuk két ujjával érintenek. A felirat csak részlegesen maradt meg, így az ábrázolt alakok nem feleltethetők meg egyértelműen a szövegben említett személyekkel. Črnomelj területén került elő egy sztélé (SIHD 185), amely talán szintén ide sorolható. Egy további rendhagyó ábrázoláson (SIHD 51) öt személy látható. Elöl két gyermek, egy lány, aki baljában madarat fog és azt jobbja mutatóujjával érinti, valamint egy tekercset tartó fiú, akit az általános séma szerint ábrázoltak. A hátsó sorban három felnőtt, két nő és egy tekercses férfi. Utóbbi az általános gyakorlattól eltérően a bal szélén foglal helyet. A feliratos mező csak töredékes, nem maradt meg a jobb szélén ábrázolt nő neve és a többi személlyel való kapcsolata, így csak feltételezhető, hogy a tekercses férfi anyja volt. A gesztust mutató lány 12 éves korában hunyt el. Noha lánygyermek ábrázolására az altípus más darabján is van példa, gesztus egyiküknél sem látható. Előfordul, hogy nem minden férfi tart tekercset. Egy töredékes pécsi sztélén (SIHD 196) a bal oldalon ábrázolt két férfi egyike *Einfinger-*, míg a másik *Zweifingergestust* mutat. Baljuk takarásban van, így lehetséges, hogy a saját – takarásban lévő – tekercsükre mutatnak és nem a tőlük balra álló alakokéra. Ugyancsak Pécsen került elő az a sztélé (SIHD 146), amelyen egy férfi jobbja két ujját a mellette álló tekercses alak elé tartja, míg a balja takarásban van. Vagy a jelenetsűrítés miatt nem láthatjuk a tekercsét, vagy a mellette álló személy kezében lévő tekercsre mutat.

A megmaradt feliratok alapján az altípus tekercssel ábrázolt személyei rendelkeztek a római polgárjoggal. Azoknál a felnőtteknél, akiknél a foglalkozást feltüntették, kivétel nélkül a katonaságot jelölték meg.¹²² Egy személy (SIHD 77) bizonyosan a provinciális

¹²² Aktív katonák: SIHD 736 (*optio*); SIHD 51 (*equus legionis II Adiutricis piae fidelis Severianae*); SIHD 47 (*miles legionis I Adiutricis*); SIHD 695 (*miles legionis II Adiutricis*). Leszerelt katonák: SIHD 43 (*veteranus legionis I Adiutricis Severianae*); SIHD 47 (*veteranus*). Talán egy további, felirat nélküli sztélé (SIHD 81) is ide sorolható, az egyik alak odalán kard látható, de kérdéses, hogy ennek a markolatát, vagy tekercset fog a kezében.

társadalom felsőbb rendjébe tartozott, feliratán a *vir egregius* cím szerepel. Hozzávetőleg fele-fele arányban van példa arra, hogy a tekerccses férfiak még életben voltak (SIHD 51, 736), illetőleg már elhunytak (SIHD 43, 677, 695) a síremlék állításakor. De egyazon sztélén is ábrázoltak a feliratállításkor még életben lévő és már elhunyt személyeket tekerccsel (SIHD 47, 77, 179). Ennek megfelelően arra is van példa, hogy a tekerccset tartó személyek voltak a síremlék állítatói (SIHD 43, 47, 51, 77, 736), és arra is, hogy számukra emelték a sírjelölőt (SIHD 43, 179, 677, 695). Az örökös (*heres*) említése mindössze egy feliraton (SIHD 43) fordul elő. Az altípus legnagyobb számban Aquincumból és környékéről ismert (Aquincum: SIHD 127, Budaörs: SIHD 170, Ulcisia: SIHD 710, Matrica: SIHD 736, Intercisa: SIHD 695, 696, 703, Csákvár: SIHD 108, Tác: SIHD 200), de Pannonia Inferior déli részén, Sopianae környékén is jól adatolt (SIHD 35, 146, 196, 674, 677). Pannonia Superior területén ugyancsak több helyen előfordul (Császárság: SIHD 51, Brigetio: SIHD 43, 47, 81, Külsővát: SIHD 179, Črnomelj: SIHD 185, 672, Sveti Petar Mreznicki: SIHD 175, Siscia: SIHD 77). Az időbeli megoszlást tekintve az ábrázolások jellemzően a kései Severus-korra és a katonacsászárok korára tehetőek.¹²³

A „két ujjal érintő” típus – a töredékeket¹²⁴ is beleszámítva – jellemzően sztéléken fordul elő, ezek az ötven darabot is meghaladják, de legalább kilenc medaillonon, hat szarkofágon és hat sírszobron is megfigyelhető. Általánosan elterjedt, az ismert ábrázolások közel harmada Aquincumból, vagy környékéről származik és kilenc ábrázolással kiemelkednek az Intercisa területén előkerült emlékek. De előfordul a Pannonia Inferior déli részén, Sopianae és Cibalae környékén is. Pannonia Superiorban Brigetio és Mogionibus környékéről ismert a legnagyobb számban, de Savaria, Siscia, Aquae Iasae és Poetovio térségében is megjelenik.

5.2. *Zweifingergestus*: két ujjal mutat

A „két ujjal érintő” típushoz képest jóval kisebb számban ábrázolták a tekerccstartó személyeket oly módon, hogy mutató és középső ujjukkal mutatnak a tekerccsükre, de nem érintik azt.

Az egyalakos ábrázolások között külön csoportot képeznek azok az emlékek, amelyek a tekerccses személy *sagumot* visel. Szarkofágon (SIHD 29) és sztélén (SIHD 17, 21, 22) egyaránt megjelennek. Előfordulásuk egy kivétellel (Aquincum: SIHD 125) Brigetióra (Szöny: SIHD 17, 22, 29) és környékére (Solva: SIHD 21) korlátozódik. Csak két sztélének

¹²³ Az SIHD 47 sztélét Borhy László a 2. század második felére helyezi (Borhy 2006, 63), de vélhetően ez is inkább a 3. században készült miként a többi sztélé: SIHD 736: 3. század eleje (*TitAq* 1821 [Kovács]); SIHD 127: 3. század közepe; SIHD 51: Severus Alexander kora (Nagy M. 2007, 133); SIHD 43: Severus Alexander kora (Barkóczy 1951, 39); SIHD 695: 220-as évek (Visy 2016, 209); SIHD 179: katonacsászárok (CSIR U 8 95); SIHD 677: 3. század (CSIR U 7 72); SIHD 81: 3. század (Borhy 2006, 75); SIHD 77: 220–230-as évek (Agócs 2019, 80).

¹²⁴ SIHD 32, 39, 41, 66, 104, 112, 113, 119, 135, 148, 673, 679, 696.

(SIHD 21, 22) maradt meg a felirata, ezek alapján a tekercsel ábrázolt személyek már nem voltak életben a felirat készítésekor. Mindketten rendelkeztek a római polgárjoggal, egyikük (SIHD 22) a *legio I Adiutrix veteranusa* volt. Az egyik sztélét (SIHD 21) az elhunyt testvére, a másikat (SIHD 22) örököse (*heres*) és egyben sógora (*adfinis*) állította. Az ábrázolások a 2–3. századra tehetőek.¹²⁵ Az aquicumi (SIHD 125) sztélé csak abban különbözik a Brigetio környéki daraboktól, hogy a tekercstartó kézen *manu cornuta* gesztus látható. Az ábrázolt személy már nem élt a feliratállításakor, egykor katonaként szolgált (*miles legionis, librarius consularis*), sztéléjét apja, Aquincum *decurio*ja készítette számára valamikor a 3. század közepe után.¹²⁶ A kétujjas tekercsre mutató gesztusára a sírszobrok esetében is akad példa. Egy-egy ábrázolás ismert Aquincumból (SIHD 155) és Brigetióból (SIHD 74), ezeket az alakokat *togában* ábrázolták. Minthogy a szobrok nagyobb sír építményekhez tartozhattak, vélhetően tehetősebb réteget reprezentálnak.

A típus ábrázolásainak kis száma miatt nehéz csoportokat elkülöníteni, nem rendezhető altípusokba, leginkább atipikus ábrázolások alkotják.

Egy Mohácsról származó sír építmény elemen (SIHD 147) rendhagyó módon a férfi a bal oldali képmezőben látható, a nő pedig a jobb oldaliban. Egy intercisai, 2. század második felében készült¹²⁷ *aedicula* (SIHD 701) jobb oldallapján egy szakállas férfi látható, aki tekercset tartó balja mutató ujját kinyújtja, illetve jobbjára két ujjával mutat, de nem a tekercse felé, hanem vélhetően a – mára elveszett – fő képmezőben ábrázolt alakra mutat. Vele szemközt őslakos viseletben megjelenített nő látható. Egy poetoviói hamvurnán (SIHD 62) egy nő és egy férfi alakja jelenik meg, utóbbi már nem volt életben a felirat elkészítésekor. Egy szentendrei sztélén (SIHD 762) egy házaspár egészalakos portréja látható, a jobb szélén álló férfi baljában tekercset fog, amire jobbjára két ujjával mutat, de a tekercses keze mutatóujját is kinyújtja. A felirat alapján a köemléket a feleség állította elhunyt férjének (*maritus*), aki *peregrinus* jogállású volt. A sztélé a 2. század első felében készülhetett.¹²⁸

Akadnak olyan ábrázolások is, amin több tekercset tartó személy látható, de csak egyiküknél figyelhető meg gesztus. Az Antoninus-korra tehető¹²⁹ az a felirat nélküli,¹³⁰ aquicumi sztélé (SIHD 116), amelyen négy alakot jelenítettek meg. Balra egy nő, aki átkarol egy előtte álló gyermeket. Tőlük jobbra egy férfi, aki jobbjára két ujjával mutat a baljában tartott tekercsre. Jobb szélén egy másik, szintén tekercset tartó férfi, aki nem mutat gesztust, mert jobbját a másik tekercses alak vállára helyezi. Egy Dunaújvárosból származó sztélén (SIHD 731) három felnőtt látható, két férfi és középen egy nő. Mindkét

¹²⁵ SIHD 17: 2. század (Borhy 2006, 75); SIHD 22: 2. század vége 3. század eleje (Borhy 2006, 55); SIHD 29: 3. század első harmada (Borhy 2006, 40).

¹²⁶ Lásd Németh Margit kommentárját a *TitAq* 731 felirathoz.

¹²⁷ Nagy M. 2007, 85.

¹²⁸ Alföldy Géza és Kovács Péter kommentárja a *TitAq* 1634 felirathoz.

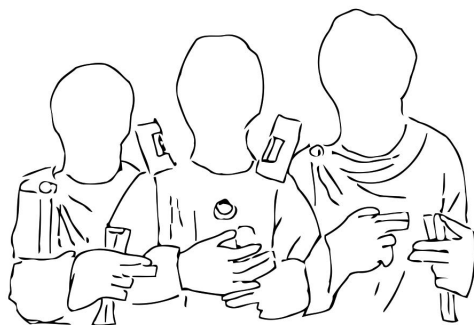
¹²⁹ Fehér Bence kommentárja a *TitAq* 868 felirathoz.

¹³⁰ A feliratról csak a *Dis manibus* kezdő formula maradt meg.

férfi tekercset tart a baljában, a bal szélső jobbával a ruháját fogja, a jobb szélső pedig két ujjával a tekercsre mutat.

Egy Vértesacsán előkerült, a 3. század első felében készült¹³¹ négyalakos sztélé (SIHD 699) jobb szélén egy karikás övcsatos alakot ábrázoltak a balján karddal. A bal kezében tekercset tart, amire jobbján két ujjával mutat. A bal szélén egy ugyancsak karikás övcsatos alak látható, aki jobbján két ujját kinyújtja. A balja nem látható, mert azt kitakarja a két férfi között álló nőalak, így meglehet, hogy ő is a saját – kitakart – tekercsére mutat. A nő előtt egy fiú áll, baljában almával, amire jobbján egy ujjával mutat. A sztélé felirata csak részlegesen maradt ránk, ezek alapján a felnőttek testvérek lehettek. Alighanem a jobb szélső feleltethető meg a *cohors I Ulpia Pannoniorum* 28 évesen elhunyt katonájával, a bal szélső pedig a *cohos II Alpinorum* 25 évesen elhunyt katonája lehetett.

Egy csákvári sztélén (SIHD 201), amely a 2. század közepén vagy második felében készült,¹³² részben a megszokott séma figyelhető meg. A három ábrázolt alak közül az apa a jobb szélén, a fia a bal szélén, kettejük között pedig az anya foglal helyet. A 70 éves kora körül elhunyt apa a baljában tekercset tart, erre jobbján két ujjával mutat. 30 évesen elhunyt fia a tekercset tartó jobbján két ujját nyújtja ki (20. kép). A fiú rendhagyó megjelenítése vélhetően az alakok elrendezéséből fakad. A középen lévő nő némileg előrébb helyezkedik el a férfiakhoz képest, kitakarja az apa jobb vállát és a fia teljes baloldalát, így a bal kézben tartott tekercs nem látszódná. A jobbában kerekded gyümölcsöt tartó nő *Zweifingergestust* mutat bal kezével, mégpedig a fia irányába. Az elhunytak *peregrinusok* voltak. A feliratot a pár másik gyermeke, egy már római polgárjoggal rendelkező katona (*duplicarius alae I Thracum*) állította. Ehhez hasonló egy 3. századi – esetleg a 4. század elején készült¹³³ – brigeiói négyalakos sztélé (SIHD 82). A képmező bal szélén egy almát tartó nő látható, előtte egy (lány)gyermek, aki baljában talán egy *diptychont* tart, amire jobb mutatóujját szegezi. A jobb szélén egy baljában tekercset tartó férfi, aki jobb keze két ujjával mutat. Középen ugyancsak egy férfi, aki jobbján két ujját kinyújtja, ám a bal oldalát részben kitakarja a tekercses alak. A felirat alapján a jobb oldali férfi a *legio I Adiutrix* 45 évesen elhunyt katonája volt, a nő az ő lánya, aki a síremléket készítette. A középen ábrázolt férfi a nő 25 évesen elhunyt férje, aki *ducenarius* volt. A lányka pedig a 9 évesen elhunyt gyermekük.

20. kép: *Zweifinger* (mutató) gesztus atipikus ábrázolása (a szerzők grafikája)

¹³¹ Lőrincz 2001, 231.

¹³² Lőrincz Barnabás kommentárja a *TitAq* 178o felirathoz.

¹³³ Barkóczi 1973, 70.

Črnomeljből ismert egy sztélé (SIHD 186), amelyen tíz alakot ábrázoltak. Közülük három férfi bizonyosan tekercset tart a bal kezében. Kettejüknél a jobb kéz kétujjas mutatógesztusa is megfigyelhető. Milan Lovenjak szerint a tekercsetek átkötő, megpecsételt zsinór (*Siegelschnur*) lelógó részei is azonosíthatók a sztélén.¹³⁴ A dombormű zsinórnak vélt részei azonban a tekercset ölelő – ügyetlenül kifaragott – ujjakat jelenítik meg.

Néhány töredékes ábrázoláson a képmező jobb szélén megjelenített alakoknál ugyancsak kétujjas mutatógesztust ábrázoltak.¹³⁵ Ezek lelőhelye nem korlátozódik csupán Brigetióra (SIHD 30,¹³⁶ 75, 177) és Aquincumra (SIHD 152), illetve utóbbi környékére (Ulcisia: SIHD 761, Campona: SIHD 707, Intercisa: SIHD 94, 145). Ismert egy-egy sztélé-töredék Carnuntumból (SIHD 198),¹³⁷ Poetoviából (SIHD 18) és Alsóhetényből is (SIHD 717).

Kitekintés: A kézben tartott tekercsre vésett feliratok

A Birodalom más területein akad néhány síremlék, amelyen bepillantást nyerhetünk a kézben tartott tekercs tartalmába. A legkorábbi Laris Pulenas szarkofágja (Kr.e. 3. század vége). A fedőlap tetején kifaragott halott egy félig nyitott tekercset tart, amelyen felmenői, címei, hivatalai és érdemei vannak felsorolva etruszk nyelven. Tulajdonképpen ez maga a sírfelirat az elhunyt családfájával és életrajzával.¹³⁸ Pulenas nem maga olvassa a tekercset, épp ellenkezőleg, úgy tartja azt, hogy a rajta lévő szöveg a szarkofág szemlélője számára legyen olvasható (21. kép).

21. kép: Laris Pulenas szarkofágja (forrás: wikimedia.org)

¹³⁴ Lovenjak 1998, 309.

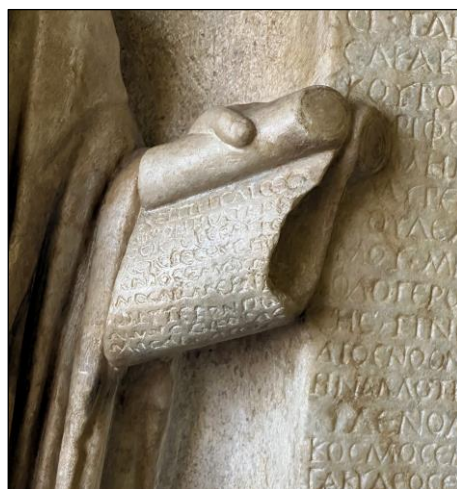
¹³⁵ Egy töredékes, Severus Alexander uralkodása idején készült, Százhalombattáról származó sztélén (SIHD 131) is látható egy tekercsre mutató alak, a portrémező jobb széle viszont nem maradt meg, így nem zárható ki, hogy tekercset érintő személyt is ábrázoltak rajta.

¹³⁶ A lelőhely pontosítását lásd: Szabó E. 2023b, 274–276.

¹³⁷ 3. század első fele (Beszédes 2020, 325).

¹³⁸ CIE 5430. Lásd még: Pallottino 1980, 218, 261 (XXXII. tábla/1. kép).

Rómában 94-ben állították a szülők gyermeküknek azt a sírt, amelyen a 11 éves korában elhunyt Quintus Sulpicius Maximus egy kétkolumnás tekercset tart bal kezében (22. kép). A két feltekercselt kolumnáról egy kis rész lelóg, mely hozzávetőlegesen a tekercsszalag közepe lehet. Ezen a lelóg részen a sírfelirat egy olyan szövegrészlete olvasható, amely hiányzik a feliratos mezőről. A terjedelmes sírfelirat¹³⁹ három részre osztható. Az első – görög nyelvű – rész egy rövid bevezetőből, valamint a fiú improvizációs költeményéből áll, ezt követi kis költő tömör, prózai életrajza latin nyelven, végül a sírfelirat két görög nyelvű sírverssel zárul, amelyek Maximus tehetségét dicsérik és elsírják a halottat. Az általános kutatói vélekedés szerint a dombormű a versét szavaló fiút ábrázolja, kezében a költeményével.¹⁴⁰ A lelóg tekercsrészleten valóban Maximus versének utolsó három sora olvasható. Véleményünk szerint azonban a tekercs nem csupán a fiú költeményét tartalmazza, hanem „pars pro toto” értelemben azt a teljes szöveget, amelyből a tekercsre vésett – az eredeti helyéről kiragadott – részlet hiányzik. Ez pedig nem más, mint a teljes sírfelirat, amelynek a szülők címet is adtak: *K(οίντου) Σουλπικίου Μαζίμου καιρίον* – „Quintus Sulpicius Maximus kimért ideje”.

22. kép: Quintus Sulpicius Maximus sírtára (forrás: vroma.org)

Quintus Titius Faustus és felesége, Culcina Procula 1. század végén készült aquileiai sírsztéléjén nem kézben tartott tekercset láthatunk, jóllehet a feliratos mezőben ábrázolt nyitott tekercs Faustus mellképes ábrázolása alá, a bal kézfej „megszokott” helyére került (23. kép). A tekercsre vésett *IIIIIVIR* betűk alapján Faustus *seviratus* viselt, feltehetően háromszor, erre a tekercs melletti *tesserák* utalnak. A *seviri* tisztségre vonatkozó életrajzi adat a latin nyelvű sírfeliraton nem szerepel,¹⁴¹ csak a tekercsből értesülünk róla.

¹³⁹ IG XIV, 2012; CIL VI, 33976.

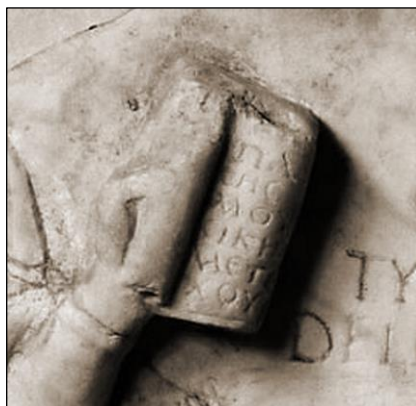
¹⁴⁰ Legutóbb: Döpp 1996, 101; Nocita 2000, 87; Wright 2017, 54; Garulli 2018, 84.

¹⁴¹ CIL V, 8299.

23. kép: Quintus Titius Faustus és felesége, Culcina Procula sírsztéléje (forrás: a szerzők felvétele)

Rómában került elő Claudia Italia 3. századra keltezett síremléke (24. kép). Az elhunytat ülve ábrázolja a dombormű, bal kezében tekercset tart, a kolumnákról lelógó szalagrészen görög nyelvű szöveg olvasható: *πάσης μουσικῆς μετέχουσα* – „a musiké teljességében jártas”. A tekercsen ezúttal sem egy kedvenc olvasmányra utaló feliratot találunk – mint a Vezúv környéki városok medaillon-falfestményein¹⁴² –, hanem Claudia Italia tehetségét, életének egyik legnagyobb érdemét, azaz egy életrajzi adatot véstek rá. A szűkszavú sírfelirat latin nyelvű.¹⁴³

24. kép: Claudia Italia síremléke (forrás: wikimedia.org)

¹⁴² A kézben tartott *PLATO*, valamint *HOMERVS* feliratú tekercseket lásd jelen kötetben: Grüll et al., *Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken*, 1. Íróanyagok/íróeszközök a Római Birodalomban, 4–5. kép.

¹⁴³ *IG XIV*, 1770; *CIL VI*, 15482.

Példáinkon a sírkő díszítése, az elhunyt vizuális megjelenítése közvetlen kapcsolatba kerül a sírfelirattal. A kétféle kommunikációs nyelv érintkezési pontja pedig nem más, mint a kézben tartott tekercs, amelyre szöveget véstek. E közvetlen érintkezési ponton a képi üzenet dekódolása és a szöveg olvasása egyszerre történik meg. Az összegyűjtött példák csekély száma annak tudható be, hogy a római síremlékek kialakítása során nagy figyelmet fordítottak képi és a szöveges üzenet fizikai elkülönítésére. A faragott díszítés és a feliratos mező szigorú elválasztását illetően csak a késő antikvitásban történik változás.¹⁴⁴

Összegzés

A fentiek alapján a síremlékeken ábrázolt „tekercs a kézben” ikonográfiai motívumhoz társadalmi helyzettől, jogállástól, foglalkozástól, életkortól, esetleg nemtől független jelentéstartalom társult. Véleményünk szerint a tekercs nem egy konkrét és ténylegesen létező iratra utal, sokkal inkább szimbólumként értelmezendő. Képi megjelenítése annak a fiktív dokumentumnak, amely az elhunyt származását (*stemma*), életét (*vita*) és tetteit (*res gestae*) tartalmazta és amelynek legfontosabb részei – hol bővebb, hol szűkebb terjedelemben – ténylegesen megjelennek a sírfeliratokon. A „tekercs a kézben” ábrázolások arra ösztönzik a síremlék faragványainak szemlélőjét, azaz a képi üzenet befogadóját, hogy olvassák el a sírfeliratot, ismerkedjenek meg a tekercstartó személy életével. A kiváltott intellektuális folyamat azonban kétirányú, hiszen a narratív *titulus* csak rövid kivonata lehet annak a tekercs által jelölt fiktív dokumentumnak, amely egy teljes életet foglal magában. A kőbe faragott tekercs – hidat teremtve a kétféle kommunikációs csatorna között – segíti a síremlék egésze által közvetített üzenet befogadását. Akár olvasástudás hiányában is eligazítja a szemlélőt, aki pusztán a képi tartalom befogadásával is elgondolkodhat az elhunyt életéről. Ily módon hatékonyan szolgálja az emlékezetben való megmaradás iránti törekvést, a vágyott „halál utáni életet”.¹⁴⁵

A pannoniai síremlékeken megjelenített alakok kezében látható más szimbolikus tárgyak¹⁴⁶ ugyancsak a tekercs jelképi értelmezést támogatják. A férfiak esetében életük tettei manifesztálódnak a tekercs formájában, tartalmazva mindazt, amit a római gondolkodásmód értéknek és eredménynek tekintett és megkövetelt a férfiaktól, ezáltal a tekercs a férfiúi lét attribútuma is.

A férfiak tekerccsel való ábrázolása már az 1. századtól előfordul Pannoniában. A szokás csak elterjedtnek mondható, általánosnak nem, hiszen korántsem jelenik meg minden portrémezővel rendelkező sztélén. Ebben a korai időszakban rendszerint csak a képmező egyetlen alakjánál ábrázoltak tekercsset. A 2. század első harmadáig ritkán

¹⁴⁴ Giovagnoli 2013.

¹⁴⁵ A „*post mortem vivere*” törekvéshez Trimalchio síremléke kapcsán lásd: Grüll 2018.

¹⁴⁶ Legutóbb: Gáspár 2012; Pásztorokai-Szeőke 2012, 11–16; Mander 2013, 36–55; Gáspár 2016, 74–83 (további irodalommal).

találunk a tekerccses férfiaknál különleges ujj- és kéztartást, azaz gesztust. A 2. század közepétől a tekerccset tartó alakok gyakran gesztust is mutatnak. Általánosnak tekinthető, hogy bal kezükben tartják a tekerccset, amit jobbjuk egy, vagy két ujjával érintenek, vagy esetleg mutatnak rá. Ritkán jelenik meg a jobb kézben a tekerccs,¹⁴⁷ ám ezek a rendhagyó ábrázolások is beilleszthetőek az általános sémákba, valószínűleg nem hordoznak eltérő jelentést.¹⁴⁸ Egy részüknél a kompozícióból fakad ez a megoldás (ti. a tekerccstartó alakok bal oldalát egy másik személy kitakarja).¹⁴⁹ A tekerccset tartó férfiak és a velük egy képműzőben ábrázolt nők olykor összekapcsolják jobbjaikat (*dextrarum iunctio*), ami a két személy közötti egyetértésre és harmóniára utal, valamint az elválás és a találkozás szimbóluma,¹⁵⁰ nem a tekerccsel áll közvetlen összefüggésben.¹⁵¹

Az érintés vagy a mutató gesztusa a tárgy fontosságát hivatott hangsúlyozni. Megfontolandó a mozdulat jogi természete is,¹⁵² hiszen a kézben tartott tekerccs és a sírfelirat szoros kapcsolata egyúttal azt is jelenti, hogy utóbbi jogi vonatkozásai (végrendeleti meghagyás, öröklés, a sírhely és a síremlék használati joga, stb.)¹⁵³ kiterjeszthetők a tekerccsre is. Megjegyzendő, hogy a kéz gesztusai nem kizárólag a tekerccsekkel összefüggésben jelennek meg. Egyes pannoniai síremlékek gyermekábrázolásainál megfigyelhető, hogy a gyerekek a kezükben tartott almára, vagy madárra mutatnak, vagy érintik azokat ugyanazzal a kéztartással, amely a tekerccstartó személyeknél is látható. Ez a jelenség többnyire azokon a faragványokon adatolható, amelyeken gesztust mutató tekerccstartó alak is látható,¹⁵⁴ de előfordul olyan darabokon is, amelyeken egyáltalán nincs tekerccsábrázolás.¹⁵⁵ A gesztusokat nagy változatosság jellemzi, a leggyakoribb, amikor a

¹⁴⁷ *SIHD* 40, 88, 97, 173, 201, 571, 696, 719, 720, 721, 724, 727, 768.

¹⁴⁸ Emmanuel Voutiras véleménye szerint a bal kézben tartott tekerccs a bölcsesség vagy a műveltség szimbóluma, míg a jobb kézben megjelenített tekerccs az alvilági isteneknek szánt, sírban elhelyezett könyvekre utal. Érveit Propertius soraival támasztja alá: „Nékem elég, ha a három könyvem díszlik a síron; ezt is ajándékol Persephonénak adom.” (*Eleg.* 2.13.25–26. Horváth István Károly ford.) Lásd: Voutiras 1989.

¹⁴⁹ *SIHD* 173, 201, 696, 719, 724, 727.

¹⁵⁰ Összefoglalóan lásd: Davies 1985 (a római síremlék-plasztikába vonatkozásában: 632–635).

¹⁵¹ Davies 1985, 635. Galliában a *dextrarum iunctio* ábrázolásokon a két kéz gyakran egy tárgy – leginkább egy serleg – körül kulcsolódik össze, ám a gesztus és a tárgy között itt sem állapítható meg közvetlen összefüggés: Jonasch 2011, 183.

¹⁵² A gesztus lehetséges jogi vonatkozásait lásd jelen kötetben: Grüll et al., *Íróanyagok és íróeszközök ábrázolásai római síremlékeken*, 2/C. Az íráshordozók használata és gesztusnyelv; valamint Grüll et al., *Tekerccsábrázolások noricumai síremlékeken*, 1.3. A tekerccsekhez kapcsolódó gesztusok.

¹⁵³ Pannonia vonatkozásában lásd: Visky 1962; Visky 1983.

¹⁵⁴ Pl.: *SIHD* 82, 166, 699, 731.

¹⁵⁵ Egy Szőnyből származó sztélén (Borhy 2006, 77 Nr. 47) egy lány látható, aki bal karjában egy madarat tart, jobbáiban pedig egy almát, ami felé bal kezének mutatóujját kinyújtja. Pannoniából ugyan nem ismert rá példa, de más tartományokban előfordul, hogy a felnőtt férfiak nem tekerccsre, hanem valamilyen eszközre, például kalapácsra mutatnak (*CSIR* Ö 4.3 17). Egy dechantskircheni sírsztélén (*CSIR* Ö 1.5 Sav 6) három alak látható, bal szélén egy *lorica squamata*t viselő, kezében kardot tartó szakállas férfi,

bal kézben tartott tekercest a jobb kéz mutató- és középsőujjával (*Zweifingergestus*) érintik, de előfordul, hogy csak mutatnak rá, vagy ezt a gesztust csak mutatóujjukkal (*Einfingergestus*) teszik. Megesik, hogy mutatóujjukat és kisujjukat nyújtják ki egyszerre (*manu cornuta*), olykor a tekercest tartó kezükön. Arra is van példa, hogy csak a tekercest tartó kézen figyelhető meg valamilyen gesztus. Többen is tarthatnak tekercest és gesztust is mutathatnak egy ábrázoláson belül. Egyes esetekben az ábrázolt alakok azonos gesztust mutatnak, olykor minden személynél más gesztus látható egyazon síremléken. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján az egyes gesztusváltozatok nem hordoznak többletjelentést. A különbségek háttérben inkább divathullámok, műhelyhagyományok, helyi konvenciók állhatnak, legalábbis bizonyos jellegzetességek földrajzilag koncentráltak.

Alighanem elsőként az *Einfingergestus* ábrázolása vált divatossá, valamikor a 2. század második felében, majd a század végén a *Zweifingergestus* is elterjedt és a 3. századra szinte általánossá vált. Ez idő alatt egyre bővült a tekerccsel ábrázolt személyek száma és köre. A 3. századtól kezdődően már nem csak a férfiaknál, a gyermek- és felnőttkor határán álló fiúknál, de a nagyon fiatalon – akár 4 évesen – elhunyt gyermekeknél is ábrázoltak tekercest, míg erre az 1. vagy 2. századból nem ismert példa Pannoniából. Vélhetően a tekerccsel kapcsolatos képzetek is némi változáson mentek át és bővült a hozzá kapcsolt jelentéstartalom. Ennek háttérben talán a 3. századtól felgyorsuló társadalmi változások állhattak. A társadalmi pozíciók, az egyes foglalkozások kényszerörökletessége révén a tekercek már nem pusztán az illető életét és tetteit foglalták magukba, hanem annak sorsát is.¹⁵⁶ Meglehet, hogy a felnőttekhez hasonlóan ábrázolt gyermekek esetén a tekercs ekkor már azt az életutat jelképezte, amelyet az elhunyt bejárhatott volna, ha nem éri a korai vég, azaz a szülők sírba szállt reményét. Bármilyen is állt a változások háttérben, a 3. századtól – ha csak szórványosan is – a pannoniai nőknél is adatolható a gesztussal kísért „tekercs a kézben” ikonográfiai motívum.

mellette egy almát tartó nő, jobb szélén pedig ismét egy szakállas férfi. Utóbbi kinyújtja jobb keze két ujját (*Zweifingergestus*), baljával pedig *manu cornuta* gesztust mutatva fogja ruháját, ám tekercest nem ábrázoltak a kezében. Talán ez a jelenség figyelhető meg egy aquincumi sztélén is (Nagy M. 2007, 40 Nr. 26): a szakállas, *sagumot* viselő férfi jobbával ruhája vastag redőjét tartja kinyújtva két ujját, baljával a köpenye szegélyét fogja.

¹⁵⁶ Értelmezésünk ezen a ponton találkozik Theodor Birt véleményével, a szerző így fogalmaz az antik tekercsábrázolásokat feldolgozó monográfiájában: „Das Buch ist hier *das Buch des Lebens*; sein Inhalt währte so lang, wie das Leben währt; und die Fata scribunda hat es geschrieben.” Birt 1907, 108 (lásd még: 70–71).

Konkordancia

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. al. 2018
1	642	U 7 25		
2	2855		411	
3	34	Ö 1.3 272		
4	44	Ö 1.3 282		
5	58	Ö 1.3 296		
6	60	Ö 1.3 298		
7	422	Ö 1.5 Sca 8		
8	30079			129 Nr. 1
9	28054			
10	423	Ö 1.5 Sca 9		
11	448	Ö 1.5 Sav 7		
12	450	Ö 1.5 Sav 10		
13	626	Ö 1.1 29		
14	630	Ö 1.1 33		
15	632	Ö 1.1 35		
16	681		333	
17	3441		355	
18	1690			
19	685		332	
20	3268		377	
21	3293		240	
22	3475		353	
23	3756			
24	13255			
25	5987			
26	772	U 8 96	256	
27	3357	U 2 102		
28	3379	U 2 77	250	
29	3433		685	
30	3843		339	
31	4250			
32	9200		267	
33	78	Ö 1.3 317		
34	3120		373	
35	643	U 7 26	280	
36	802		371	

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. al. 2018
37	2260		352	
38	694		372	
39	3041			
40	1887			
41	7193	U 8 228		
42	3243		708	
43	3429		341	
44	3416	U 8 90	299	
45	3414	U 8 115	122	
46	3298		241	
47	3439		348	
49	3422		337	
50	2856		243	
51	3062		189	
52	3110			A[ptNW] I.1
53	3443		688	
54	3445		338	
55	3458		682	
56	1696			
57	3792			
58	3736			
59	3770			
60	3818	U 8 117	276	
62	3758			
63	3801			S III.2
64	3827		120	
65	3828		119	
66	3830	U 2 78	251	
67	4064		123	
68	5924			
69	3811			AB[t] II.1
70	3858		192	
71	3863		900	
72	4404			
73	5672			
74	12464			

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. al. 2018
75	25457			
76	8488			
77	8817			S I.8
78	26275			AB[t] VI.1
79	9410			
80	4254			
81	3840		356	
82	3493		345	
83	3498		344	
84	3823	U 8 24	388	
85	30045			St I.2
86	13632			
87	4022		257	
88	770		297	
89	7056		381	
90	664		271	
91	4049		387	
92	4016			
93	12782			
94	734		827	
95	2836		141	
96	2939		161	
97	4326			
98	5124		144	
99	3581		227	
100	4677			
101	2723		180	
102	10465			
103	10456			
104	11006			
105	3052		763	
106	2633		379	
107	2757		174	
108	2774		188	
109	2839		152	
110	2850		150	
111	4575			
112	10445		937	

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. al. 2018
113	10632			
114	10715		171	
115	26939		236	
116	4067			
117	4305			
118	4336			
119	4691			
120	4700			
121	2881		131	
122	2910		599	
123	2913			
124	2954		151	
125	2957		753	
126	4366			
127	4701			
128	5164		149	
129	3076		311	
130	3114			
131	3142		307	
132	3143		305	
133	3522		213	
134	3530		200	
135	812	U 7 82	593	
136	2731	U 9 171	580	
137	2979	U 9 169	585	
138	2732	U 9 172	584	
139	2733	U 9 170	581	
140	6000			
141	2981	U 9 156	583	
142	3939		204	
143	3975		588	
144	4981			
145	10165		212	
146	647	U 7 30	287	
147	807	U 7 76	913	
148	11046			
149	11007			
150	10982			

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. al. 2018
151	10635			
152	10621			
153	10607			
154	10681			
155	10598			
156	10597			
157	10596		723	
158	4003		589	
159	4004			
160	5704		598	
161	1371		309	
162	1709			
163	2750		173	
164	2756		172	
165	2876		130	
166	2879		158	
167	1140			
168	3213		296	
169	3549		202	
170	6008			
171	4519			
172	4002			
173	3540		214	
174	2974		394	
175	3799			S(ptSW) I.3
176	3834	U 2 100		
177	3857		117	
178	10983			
179	3418	U 8 95	268	
180	10228		343	
181	3808			St I.6
182	3803			S II.10
183	5671			
184	1897			
185	3796			
186	3794			
196	670	U 7 53	282	
197	2846		400	

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. al. 2018
198	61	Ö 1.3 299		
199	26647			
200	10467			
201	3878		187	
248	644	U 7 27	281	
249	3593			
250	4027		303	
251	348	Ö 1.6 16		
264	3593			
492				
571	32763			
670				
671				
672	9209			
673	649	U 7 32	286	
674	650	U 7 33	288	
675	729			
676	658	U 7 41	258	
677	691	U 7 72	331	
678	2751		175	
679	2758		176	
680	2847		137	
681	2851		145	
682	2875		401	
683	2932		733	
684	2978		164	
685	2992		160	
686	3053		154	
687	3112		408	
688	3139		292	
689	3138			
690	3178		323	
691	3227		169	
692	3512		211	
693	3528		237	
694	3553		647	
695	3565		218	
696	3566		229	

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. a.l. 2018
697	3569		208	
698	3578		210	
699	3596		427	
700	3941		206	
701	3952		808	
702	3966			
703	3971		232	
704	3986		217	
705	4020		255	
706	4050		386	
707	4452	U 9 46		
708	4557		170	
709	4690			
710	5972			
711	10538		142	
712	10559			
713	10578			
714	10682			
715				
716				
717	6141			
718				
719	3816	U 8 125	383	
720	3821	U 8 131	591	
721	4565	U 8 16	124	
722	2759	U 9 44	774	
723	42	Ö 1.3 280		
724	46	Ö 1.3 284		
725	1455	Ö 1.5 Sav 6		
726				S[ptSW] I.1
727	22761			AB I.1
728	4026		121	
729	3246		190	
730	3567		215	
731	3984		221	
733	5997		244	
734	776		254	

SIHD	Lupa	CSIR	Gáspár 2016	Migotti et. a.l. 2018
735			293	
736	3148		306	
737	4059		308	
738	12947		358	
739	4038		364	
740	3269		378	
741	9094		392	
742	2977		415	
743	2840		403	
744	2896		628	
745	3479		700	
746	3437		706	
747	2769		776	
748	3936		825	
749	3463		350	
751	3286			
752	3784			
753	4412			
754	5042			
755	3038		444	
756	1175			
757	3517		222	
758	9838			
759	12797			
761	3791			
762	682		418	
763	26273			
764	4041		370	
765	12766			
766	3974		231	
767	3516		205	
768	2799		135	
769	2938		395	
770	2837		399	
771	5252			
772	9765			

Rövidítések

AE	<i>L'Année Épigraphique</i> (Paris 1888–)
CIE	Pauli, Carl et al. (eds.): <i>Corpus inscriptionum Etruscarum</i> (Lipsia 1893–)
CIL	Mommsen, Theodor et al. (eds.): <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> (Berolinum 1863–)
CSIR	Neumann, Alfred et al. (eds.): <i>Corpus Signorum Imperii Romani</i> (Wien et al. 1967–)
IG	von Gaertringen, Friedrich et al. (eds.): <i>Inscriptiones Graecae</i> (Berlin 1924–)
Lupa	Harl, Friederike – Harl, Ortoolf: lupa.at (<i>Ubi Erat Lupa. Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern</i>)
RMD	Roxan, Margaret M. et al. (eds.): <i>Roman Military Diplomas</i> (London 1978–)
SIHD	Agócs, Nándor – Grüll, Tibor – Szabó, Ernő: scrollinhand.hu (<i>Scroll-in-hand database</i>)
TitAq	Alföldy, Géza et al. (eds.): <i>Tituli Aquincenses</i> (Budapestinum 2009–)

Bibliográfia

- Agócs Nándor 2019. *Dignitas, Auctoritas, Maiestas és Potestas Pannoniában. A politikai, vallási és gazdasági hatalom ismert pannoniai származású és helyi birtokosai Pannonia térségében Augustustól Iustinianus koráig* (Ókor-Történet-Írás 7). Pécs–Budapest: Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan.
- Barkóczi László 1951. *Brigetio* (Dissertationes Pannonicae II:22). Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- Barkóczi, László 1973. Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts. *Folia Archaeologica* 24: 67–112.
- Barkóczi László 1982. A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai. *Archaeologiai Értesítő* 109: 18–50.
- Barkóczi, László 1983. Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabstelen. *Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13: 123–151.
- Beszédes József 2020. *Római kori sírkövek Carnuntumból és városi territoriumáról* (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 19). Budapest: Archaeolingua.
- Bianchi, Luca 2017. La figura del militare: mutamenti d'immagine. In: Sabine Lefebvre (éd.): *Iconographie du quotidien dans l'art provincial romain: modèles régionaux. Actes du XIVème Congrès international d'art provincial romain. Dijon, 1er - 6 juin 2015.* (Suppléments à la Revue archéologique de l'Est 44). Dijon: Artheis Editions, 199–215. (<https://doi.org/10.4000/books.artehis.2374>)

- Birt, Theodor 1907. *Die Buchrolle in der Kunst. Archäologisch-antiquarische Untersuchungen zum antiken Buchwesen*. Leipzig: Teubner.
- Boatwright, Mary T. 2005. Children and Parents on the Tombstones of Pannonia. In: Michele George (ed.): *The Roman Family in the Empire: Rome, Italy, and Beyond*. Oxford: Oxford University Press, 287–318. (<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199268412.003.10>)
- Borhy László 2006. *Vezető Komárom város római kori kőemlékeihez* (Acta Archaeologica Brigetionensia I). Komárom: Klapka György Múzeum.
- Buocz Terézia P. 2003. *Lapidarium Savaria Múzeum = Lapidarium Savaria Museum* (A Vas Megyei Múzeumok Katalógusai 151). Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Burger Alice Sz. 1959. *Áldozati jelenet Pannonia kőemlékein* (Régészeti Füzetek II:5). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum.
- Burger, Alice Sz. 1991. *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum* (Corpus signorum imperii Romani – Corpus der Skulpturen der römischen Welt: Ungarn 7). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Davies, Glenys 1985. The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art. *American Journal of Archaeology* 89(4): 627–640. (<https://doi.org/10.2307/504204>)
- Döpp, Siegmund 1996. Das Stegreifgedicht des Q. Sulpicius Maximus. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 114: 99–114.
- Đurianová, Andrea 2011. Darstellungen von Soldaten und militärischen Dienern auf panonischen Steindenkmälern. In: Mária Novotná – Klára Kuzmová – Werner Jobst – Marie Dufková (Hrsg.): *Rüstung und Waffen in der Antike* (Anodos – Supplementum 5). Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta, 35–69.
- Erdélyi Gizella 1954. Kőemlékek. In: Párducz Mihály (szerk.): *Intercisa (Dunapentele–Sztálinváros) története a római korban I.* (Archaeologia Hungarica 33). Budapest: Akadémiai Kiadó, 143–193.
- Erdélyi Gizella 1974. *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon* (Apollo Könyvtár 5). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ertel, Christine 2001. Spolien aus der Mauer des spätrömischen Legionslagers von Aquincum Fragmente von Grabaltären ohne Inschrift im Aquincum Museum. *Budapest Régiségei* 34: 79–104.
- Fitz, Jenő 1978. Kleinasiaten in Pannonien. *Alba Regia* 16: 365–368.
- Fitz Jenő 2002. Gorsium társadalma a feliratok alapján. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője* 25(3): 49–62.
- Freigang, Yasmine 1997. Die Grabmäler der gallo-römischen Kultur im Moselland – Studien zur Selbstdarstellung einer Gesellschaft. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 44(1): 277–440.

- Fülep Ferenc – Burger Alice Sz. 1974. *Pécs római kori kőemlékei* (Dunántúli Dolgozatok 7). Pécs: Pécs megyei város Tanácsa.
- Garulli, Valentina 2018. A Portrait of the Poet as a Young Man. The Tomb of Quintus Sulpicius Maximus on the Via Salaria. In: Nora Goldschmidt – Barbara Graziosi (eds.): *Tombs of the Ancient Poets. Between Literary Reception and Material Culture*. Oxford: Oxford University Press, 83–100.
- Gáspár Dorottya 2012. Kézben tartott apró tárgyak a pannoniai sírköveken. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae* 39: 53–64.
- Gáspár Dorottya 2016. *Pannoniai síremlékek I–III. Római kori halottkultusz a mai Magyarországon területén* (Bivio 4). Budapest: Evangélikus Országos Könyvtár.
- Giovagnoli, Maurizio 2013. Indagine campione sul rapporto tra immagine e testo nelle iscrizioni pagane provenienti da Roma e dall'Italia. In: Fabrizio Bisconti – Matteo Braconi (eds.): *Incisioni figurate della tarda antichità: atti del convegno di studi, Roma, Palazzo Massimo, 22-23 marzo 2012* (Sussidi allo studio delle antichità cristiane 25). Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 183–198.
- Grüll Tibor 2018. „Post mortem vivere”. Gondolatok Trimalchio síremlékéről. *Antik Tanulmányok* 62(2): 151–178. (<https://doi.org/10.1556/092.2018.62.2.2>)
- Grüll, Tibor – Agócs, Nándor – Jusztinger, János – Szabó, Ernő 2024. The iconographic motif of book-scrolls on funerary reliefs in Noricum. In: Gabrielle Kremer – Eduard Pollhammer – Julia Kopf – Franziska Beutler (Hrsg.): *Zeit(en) des Umbruchs. Akten des 17. Internationalen Kolloquiums zum provinzialrömischen Kunstschaffen Wien – Carnuntum, 16.–21. Mai 2022* (Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften 64). Wien: Holzhausen Verlag, 445–456.
- Hampel József 1880. Pannoniai costumeképek. *Archaeologiai Értesítő* 14: 308–319.
- Hampel József 1910. Figurális domborművek pannoniai síremlékeken. *Archaeologiai Értesítő* 30(4): 311–344.
- Harl, Friederike – Lőrincz Barnabás 2002. *A római kőtár vezetője a komáromi erődrendszer VI. bástyájában*. Komárno–Wien: A Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma–Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie.
- Hofmann, Harald 1905. *Römische Militärgrabsteine der Donauländer* (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes 5). Wien: Alfred Hölder.
- Jonasch, Melanie 2011. *Les pierres du bon buveur. Eine regionale Konvention unter den Grabstelen des römerzeitlichen Gallien* (Ph.D. Dissertation). Berlin: Universität Berlin.
- Kelemen Miklós 2010. A szenátori címek nők általi viselése a Római Birodalomban. In: Rácz Lajos (szerk.): *Jurisprudentia splendidissima. Tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 73–88.
- Kenner, Hedwig 1957. Porrecti tres digiti. In: Duje Rendić-Miočević (ed.): *Zbornik radova posvećeni M. Abramiću I.* (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56–59). Split: Arheološki Muzei, 177–183.

- Kőfalvi Csilla 2024. *Pars pro toto. Kísérlet a császárkori mintakönyvek rekonstrukciójához Pannoniában*. Doktori (Ph.D.) értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Kovács Péter 2007. *Pannonia története a Severus-korban*. In: Kovács Péter (szerk.): *Az antik Pannonia forrásai a Severus korban = Fontes Pannoniae antiquae in aetate Severorum*. Budapest: Pan, 133–182.
- Kovács, Péter – Lőrincz, Barnabás 2010. Neue lateinische Inschriften aus Komitat Komárom-Esztergom I. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 174: 277–287.
- Krüger, Marie-Luise 1970. *CSIR Österreich I.3. Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum I. Die figürlichen Reliefs*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Krüger, Marie-Luise 1974. *CSIR Österreich I.5. Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kuzsinszky Bálint 1900. Újabb kőemlékek az Aquincumi Múzeumban. *Budapest Régiségei* 7: 3–66.
- Kuzsinszky Bálint 1906. Magyarország emlékszerű maradványai a római korból. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A művészetek története a legrégibb időktől a XIX. század végéig. I. kötet: Ó-kor*. Budapest: Lampel, 513–543.
- Lőrincz, Barnabás 2000. Legio II Adiutrix. In: Yann Le Bohec – Catherine Wolff (eds.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17 - 19 septembre 1998) Tom. I-II*. (Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20). Lyon: Diffusion De Boccard, 159–168.
- Lőrincz, Barnabás 2001. *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften* (Wiener Archäologische Studien 3). Wien: Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie.
- Lőrincz, Barnabás 2004. Zu den Militärdiplomen für die pannonischen Provinzen. *Specimina Nova* 18: 149–158.
- Lovenjak, Milan 1998. *Neviodunum (Inscriptiones Latinae Sloveniae I.)* (Situla 37). Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije.
- Migotti, Branka 2007. The Social/Gender Context of the Sarcophagus of a togata clarissima femina from Siscia (Pannonia Superior). *Archaeologia Bulgarica* 11(1): 61–78.
- Migotti, Branka 2016. The military stelae of northern Croatia. In: Jana Horvat (ed.): *The Roman army between the Alps and the Adriatic* (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 31). Ljubljana: Založba ZRC, 171–191.
- Migotti, Branka – Šašel Kos, Marjeta – Radman-Livaja, Ivan 2018. *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context* (Archaeopress Roman Archaeology 45). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd. (<https://doi.org/10.2307/j.ctvndv89m>)
- Mráv Zsolt 2014. Római feliratok és faragott kőemlékek Budaörsről. In: Mester Edit (szerk.): *Antik gyökereink: Budaörs múltja a régészeti leletek fényében*. Budaörs: Régiségbúvár Ifjúsági és Kulturális Egyesület, 79–113.

- Mráv, Zsolt – Ottományi, Katalin 2005. Die Grabungen in der spätlatènezeitlich-römischen Siedlung von Budaörs: de(i) fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) lauri(aco) mort(e) sua. Sarkophag eines während der alamannischen Expedition Caracallas verstorbenen Soldaten aus Budaörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 56: 177–212. (<https://doi.org/10.1556/AArch.56.2005.1-3.5>)
- Nagy Lajos 1945. A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei. *Budapest Régiségei* 14: 535–560.
- Nagy Mihály 2007. *Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Nagy Tibor 1971. Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *Budapest Régiségei* 22: 103–160.
- Németh Margit 1999. *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- Németh Margit – Topál Judit – Szirmai Krisztina – Zsidi Paula 1989. Temető – Friedhöfe. In: Póczy Klára – Lengyelne Kurucz Katalin (szerk.): *Aquincum. Budapest a római korban – Das römische Budapest*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 64–70, 91–92.
- Nocita, Michela 2000. L'ara di Sulpicio Massimo: nuove osservazioni in occasione del restauro. *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 101: 81–100.
- Novotnik Ádám 2019. *Jelképes temetkezések a római császárkorban, különös tekintettel a dunai provinciákra*. Doktori (Ph.D.) értekezés. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Ottományi Katalin 2007. A római kor emlékei Pest megyében (őslakosság, településszerkezet, temetkezés, vallás, betelepített barbárok). In: Fancsalszky Gábor (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei*. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 249–341.
- Palágyi, Sylvia 1999. Formtypen und Ornamentik der dekorierten Steindenkmäler. In: Sylvia Palágyi (Hrsg.): *CSIR Ungarn VIII. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogetiana sowie des Balaton-(Plattensee-)Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 127–140.
- Palágyi Szilvia 2004. *Veszprém megye római kori kőfaragványainak gyűjteménye. Baláca, római kori villagazdaság. Katalógus*. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.
- Pallottino, Massimo 1980. *Az etruszkok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pásztókai-Szeőke Judit 2012. „Míg az anya fogy, a gyermek hízik. Mi az?” Gondolatok ókori nőkkel kapcsolatos társadalmi elvárásokról a scarbantiai borostyán guzsalyok kapcsán. *Soproni Szemle* 66(1): 5–19.
- Perea Yébenes, Sabino 2009. ...In bello desideratis. Estética y percepción de la muerte del soldado romano caído en combate. In: Francisco Marco – Francisco Pina – José Remesal (eds.): *Formae mortis: el tránsito de la vida a la muerte en las sociedades antiguas* (Collección Instrumenta 30). Barcelona: Universidad de Barcelona, 39–88.

- Pochmarski, Erwin 2001. Zur Ikonographie und Chronologie der römischen Sarkophage aus Brigetio. *Budapest Régiségei* 34: 201–221.
- Póczy Klára 1969. *Aquincum*. Budapest: Corvina.
- Schober, Arnold 1923. *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (Sonder-schriften des Österreichisches Archäologisches Institutes 10). Wien: Hölzel.
- Spaul, John Edward Houghton 2000. *Cohors 2: The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army* (British Archaeological Reports: Int. Ser. 841). Oxford: Archaeopress. (<https://doi.org/10.30861/9781841710464>)
- Spaul, John Edward Houghton – Cichorius, Conrad 1994. *Ala 2: The auxiliary cavalry units of the pre-Diocletianic imperial Roman army*. Andover: Nectoreca Press.
- Stoll, Oliver 2006. Legionäre, Frauen, Militärfamilien. Untersuchungen zur Bevölkerungsstruktur und Bevölkerungsentwicklung in den Grenzprovinzen des Imperium Romanum. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 53: 217–344.
- Szabó Ádám 2018. „*Quaestiones Valerianae*”: A belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdései, az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások (Libelli archaeologici Ser. Nov 3). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Szabó Ernő 2023a. Adatok a Dunavecséhez kötődő római kőemlékekhez. *Cumania* 30: 75–102.
- Szabó Ernő 2023b. „Némely ájtatosak, de a régészetben járatlanok, ezen faragványban a szent családot akarák tisztelni” Két római sírkő népi interpretációja Rómer Flóris úti jegyzeteiben. In: Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok* (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 11). Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK, 273–284. (<https://doi.org/10.15170/JKJNK11-KPVK-2023-22>)
- Szabó Ernő 2024. Közöletlen feliratos római sírsztéléttöredék a pécsi Janus Pannonius Múzeumból. In: Benke László (szerk.): *Legendás csontoktól egy matrólázadásig. Huszonnégy írás a múlt és a történeti források kapcsolatáról a hatvanéves Grüll Tibor köszöntésére*. Budapest: Pesti Kalligram, 77–88.
- Szabó Melinda 2015. Arcképek, áldozatok, koszorúk. Az Aquincum – gázgyári temető sírköveinek néhány motívuma. In: Kovács Dóra – Szabó Melinda (szerk.): *Tempus adest. Tanulmányok az Eötvös Collegium 30 éve alapított Történetész Műhelye tiszteletére* (Acta Historica Societatis de Alexandro Mika Nominatae, Series I. 4). Budapest: Mika Sándor Egyesület, 145–182.
- Szilágyi János 1955. A rómaikori ásások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951–53. években (előzetes jelentés). *Budapest Régiségei* 16: 387–426.
- Szirmai Krisztina 1973. Az idősebb Faustina portrétípusai az aquincumi kőemlékeken. *Budapest Régiségei* 23: 171–178.

- Tóth Endre 2011. *Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos kőemlékei* (Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 34/2). Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Tóth István 1995. Egy pannóniai matrónáról. Apuleia Paula sírköve a Janus Pannonius Múzeumban. *Baranya – Történelmi Közlemények* 7–8: 119–129.
- Tóth István – Szabó Ádám 1999. *Bevezetés a római feliratok világába*. Pécs: University Press Pécs.
- Ubl, Hannsjörg 2006. Defunctus in expeditione Germanica, Lauriaco morte sua. Ein neues Kapitel zur Geschichte Lauriacums und der Adler der Legio II Adiutrix. *Römisches Österreich* 29: 1–16.
- Ubl, Hannsjörg 2013. *Waffen und Uniform des römischen Heeres der Prinzipatsepoche nach den Grabreliefs Noricums und Pannoniens. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Juni, 1969* (Austria Antiqua 3). Wien–Graz: Österreichische Gesellschaft für Archäologie–Uni-Press Graz.
- Visky, Károly 1962. Tracce di diritto ereditario romano nelle iscrizioni della Pannonia. *Iura: Rivista internazionale di diritto romano e antico* 13: 110–132.
- Visky Károly 1983. A római magánjog nyomai a magyar földön talált római kori feliratos emlékeken. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok V.* Budapest: Tankönyvkiadó, 353–372.
- Visy Zsolt 2016. *Intercisa feliratai*. Pécs: PTE Régészet Tanszék – GeniaNet.
- Vorbeck, Eduard – Beckel, Lothar 1973. *Carnuntum: Rom an der Donau*. Salzburg: Otto Müller Verlag.
- Voutiras, Emmanuel 1989. Libelli... Persephonae maxima dona. In: Hans-Ulrich Cain – Hanns Gabelmann – Dieter Salzmann (Hrsg.): *Festschrift für Nikolaus Himmelmann. Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik* (Beihefte der Bonner Jahrbücher 47). Mainz am Rhein: von Zabern, 355–359.
- Weber, Ekkehard 1977. Steindenkmäler. In: *Vindobona – die Römer im Wiener Raum*. 52. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, Karlsplatz: 8. Dezember 1977 bis 9. April 1978. Wien: , 171–213.
- Wright, Brian J. 2017. The First-Century Inscription of Quintus Sulpicius Maximus: An Initial Catalog of Lexical Parallels with the New Testament. *Bulletin for Biblical Research* 27(1): 53–63. (<https://doi.org/10.5325/bullbiblrese.27.1.0053>)